

Tartu rahulepingu artikkel II: ajalugu ja tänapäev

HENT KALMO¹

Kokkuvõte: Tartu rahulepingut tavatsetakse nimetada Eesti riigi sünnitunnistuseks. See kujund on tabav, ent seab kahtluse alla lepingu juriidilise tähtsuse tänapäeval, sest täisealiseks saanud inimese vaatevinklist ei mängi suurt rolli see, kas tema sünnitunnistus kehtib või mitte. Artiklis vaagitakse teesi, mille kohaselt annab rahuleping Eesti iseseisvusele tagatise. Selleks tuuakse esile rahulepingu artiklis II mainitud väljendite ajaloolised juured ning vaadeldakse siis nende hilisemat tõlgendamist. Järeldus on, et Eesti õiguslik seisund ei sõltu tänapäeval sellest, kas Tartu rahulepingu artikkel II kehtib. Tunnustamist puudutav osa ammandas peagi oma õigusliku mõju, sest tunnustuse tagajärjed – sellega kaasnevad õigused ja kohustused – olid tekkinud ning ei olenenud enam rahulepingust. Artikli II mõte on paigutada Venemaa Eesti suhtes samasse seisundisse, kus on kõik teised riigid. Ka selle artikli kehtetuse korral poleks Venemaal Eesti maa ja rahva üle mingeid ajaloolisi erioigusi.

Märksõnad: Tartu rahuleping, suveräänsus, rahvusvaheline tunnustus, taasiseseisvumine

Juba üle veerandsajandi on Tartu rahulepingut aastast aastasse nimetatud Eesti riigi sünnitunnistuseks. See võrdlus pärineb Lennart Merilt, kes rõhutas, et väikeriigid „vajavad kestvaid sümboleid, mis dokumenteerivad neile jätkuvalt nende enesemääramise ja sõltumatuse igikestvust“.² Ka põhiseadus sätestab, et Eesti iseseisvus ja sõltumatus on aegumatu ja võõrandamatu. Siiski on Tartu rahuleping omandanud avalikkuse silmis ehk suuremgi kaalu dokumendina, mis kinnitab Eesti sõltumatuse püsimist läbi aegade. Jurist ei tarvitse niisugust sümboolset tähtsust eirata. Ent ta ei saa sellega piirduda – ta peab uurima, milline on ühe või teise dokumendi õiguslik iseloom. Vaevalt teeks ta au oma ametile, kui painutaks erialareegleid, et säilitada rahvussümboleid. Teisalt võib ka sümbolil

¹ Uurimistööd finantseeris Eesti Teadusagentuur PRG 942 kaudu.

² L. Meri. Kõik, mis on kasulik Eestile, on kasulik ka Soomele [1994]. – L. Meri. Presidendikõned (= Eesti mõttelugu 9). Tartu 2005, lk 395.

olla õiguslik sisu. Lauri Mälksoo on nentinud, et Tartu rahu võrdlemine sünnitunnistusega on metafoor, kuid niisugune, millel on tubli tõetera sees.³ Sellega võib nõustuda. Kuid milles õieti seisneb see tõetera? Sünnitunnistuse kujund on huvitav oma vastuokslikkuse tõttu: ühelt poolt kriipsutab see justkui alla Tartu rahulepingu jätkuvat olulisust, teisalt aga näib kinnitavat otse vastupidist. Sest millist rolli mängib täisealiseks saanud inimese vaatevinklist see, kas tema sünnitunnistus kehtib või mitte? Nagu Lennart Meri õigesti märkis, sünnitunnistus dokumenteerib. Selle abil saab tõendada õigusliku tähendusega sündmust. Mitte et tõendamine poleks oluline. Lapse sünni registreerimisest võib sõltuda tema võimalus kasutada mitmesuguseid põhiõigusi (õigus haridusele, tervisele, kodakondsusele jne).⁴ Ometi ei järeldu sellest, et ka täisealise inimese õiguslik seisund sõltub tema sünnitunnistuse kehtivusest. Ta ei jääks ilma omandatud õigustest isegi siis, kui tema sündi registreeriv dokument osutuks tühiseks. Kas riigiga pole samamoodi?

„Me oleme riigina olemas,“ tõdes Lauri Mälksoo, „riik sai tunnustuse Tartu rahuga ja nii see ka jääb, seda ei saa keegi eitada ega ära võtta.“⁵ Kui nii, siis tekib küsimus, milles ikkagi avaldub Tartu rahulepingu õiguslik mõju tänapäeval. 1920. aastatel omistas Ants Piip rahulepingule kahesugust tähtsust. Ühelt poolt algas Venemaaga sõlmitud lepinguga Eesti tunnustamine iseseisva riigina. Lisaks olevat leping väljendanud teesi, mille järgi „Eesti on Venest rippumatu igaveseks ajaks“.⁶ Et otsustada, millise tagatise rahuleping Eestile andis, selleks peaks vaatlema kõiki selle artikleid eraldi. Seda allpool teha ei proovita. Eesmärk on kitsam: selgitada Tartu rahulepingu artikli II tähendust. Kahtlemata pidas Piip silmas just seda artiklit, kui omistas rahulepingule teesi, et Eesti jääb Venemaast rippumatuks. Allpool näidatakse, et sellist teesi Tartu rahuleping ei sisalda. On tõsi, et *de jure* tunnustuse saamine Venemaalt oli tähtis sündmus, mis lihtsustas tunnustuse saamist ka lääne suurriikidelt. Ükskõik millise tagatise „igaveseks ajaks“ sai rahuleping aga luua üksnes siis, kui sisaldas midagi enam. Rippumatuse

³ Vt usutlust Lauri Mälksooga: M. Haav. Tartu rahu on Eesti riigi sünnitunnistus. – Sakala 01.02.2020, lk 12.

⁴ Rahvusvaheline õigus paneb riikidele kohustuse registreerida iga laps kohe pärast sündi. Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti (RT II 1994, 10, 11) artikli 24 punkt 2 sätestab: „Iga laps tuleb registreerida viivitamatult pärast tema sündi ja tal peab olema nimi.“ Lapse õiguste konventsiooni (RT II 1996, 16, 56) artikli 7 punkt 1 sätestab: „Laps registreeritakse kohe pärast sündi ning sünnihetkest peale on tal õigus nimele, õigus omandada kodakondsus ja võimaluse piires ka õigus tunda oma vanemaid ja olla nende poolt hooldatud.“

⁵ M. Haav (viide 3), samas.

⁶ A. Piip. Rahvusvahelise õiguse süsteem. Tartu 1927, lk 45.

tagatise annavad riigile rahvusvahelise õiguse normid, mitte tunnustus – viimane on üksnes tingimus, et tekiks võimalus tugineda riigi suveräänsust kaitsvatele normidele. Nõnda peame rahulepingu artikli II jätkuva mõju uurimiseks kesken-duma kõigile selle osadele, mitte piirduma pelgalt tunnustamise küsimusega.

Et selgitada, mida tähistavad Tartu rahulepingu artiklis II mainitud „suveräänõigused“ ning mis kaasneb nendest loobumisega, antakse allpool põgus ajalooline ülevaade rahulepingute sõlmimise praktikast. Siht pole kirjeldada igast küljest Tartu rahukonverentsi ja -lepingu ajaloolist tausta.⁷ Järgnev on mõeldud juriidilise analüüsina ning poliitilist ajalugu, sh välispoliitikat, käsitletakse vaid küljest, mis selle eesmärgi seisukohalt vahetult asjasse puutub. Esmalt tuuakse esile artiklis II mainitud väljendite ajaloolised juured, et mõistaksime nende juriidilist tähendust 20. sajandi alguses. Edasi vaadeldakse seda, kuidas artikkel II sai Tartus lõpliku sõnastuse: esialgseid lepingukavasid, Eesti ja Vene versioonide ühitamist ning rahukõneluste protokollides sisalduvaid märkusi artikli tähenduse kohta. Seejärel vaagitakse artikli II tõlgendusi sõdadevahelisel ajajärgul. Vastus küsimusele, kas Nõukogude Liit rikkus 1940. aastal Tartu rahulepingut, heidab valgust ka selle lepingu praegusele tähendusele. Viimaks võetakse ette artikli II osatähtsus Eesti taasiseseisvumises, samuti selle jätkuva kehtimise probleem. Nagu näidatakse, ei sõltu rahvusvahelise tunnustuse õiguslik mõju sellest, kas kehtib seda sisaldav leping. Seega on analoogia sünnitunnistusega tõesti tabav – kummalgi juhul ei olene õigussubjekti seisund tema sünni dokumenteeriva akti saatusest. Eesti õiguslik seisund ei sõltu tänapäeval vähimalgi määral sellest, kas Tartu rahulepingu artikkel II kehtib. Kui meid huvitab juriidiline sisu, siis ei tohiks see tõdemus kurvastada. Vastupidi, muret peaks tekitama hoopis see, kui Eesti iseseisvus rajaneks Venemaaga sõlmitud kahepoolsel lepingul, mitte üldisel rahvusvahelisel õigusel.

Suveräänõigustest loobumine „igaveseks ajaks“: ajalooline taust

Tartu rahulepingu artikkel II kõlab järgmiselt: „Minnes välja Venemaa Sotsia-listliku Föderatiivse Nõukogude Vabariigi poolt kuulutatud kõigi rahvaste vabast, kuni täieliku lahtilöömiseni riigist, mille hulka nad kuuluvad, enesemääramise õigusest, tunnustab Venemaa ilmtingimata Eesti riigi rippumatust ja iseseisvust,

⁷ Tartu rahukonverentsi celloo kohta vaata eelkõige E. Medijainen. Jaan Poska ja Eesti välisdelegatsioon. – K. Arjakas (peatoim.). Jaan Poska oma ja meie ajas: artikleid ja mälestusi. Tallinn 2010, lk 294–323.

loobudes vabatahtlikult ning igaveseks ajaks kõigist suverään-õigustest, mis olid Venemaal Eesti rahva ja maa kohta maksvusel olnud riigiõiguslike korra, kui ka rahvusvaheliste lepingute põhjal, mis nüüd siin tähendatud mõttes edaspidisteks aegadeks maksvuse kaotavad. Eesti rahvale ja maale ei järgne endisest Vene riigi külge kuuluvusest mingisuguseid kohustusi Venemaa vastu.“

Enne kui süüvida ajalukku, tasub põgusalt vaadelda, millest see artikkel täpsemalt koosneb. Selgelt eristuvad osad:

- 1) enesemääramise kui lähtepõhimõtte kirjeldus;
- 2) tunnustamine;
- 3) loobumine suveräänõigustest;
- 4) kinnitus, et „siin tähendatud mõttes“ kaotavad kehtivuse rahvusvahelised lepingud, mis andsid Venemaale Eesti rahva ja maa üle suveräänõigusi;
- 5) kohustuste puudumise kinnitus artikli teises lauses.

Ehkki osade eristamine pole keeruline, annab see vähe aimu seostest nende vahel. Näiteks, kas enesemääramise põhimõte on norm, mis loob kohustuse tunnustada sellele tuginevat riiki? Kas suveräänõigustest loobumine on tunnustamise õiguslik tagajärg, mida polnuks rahulepingus vaja täpsustada, kuna see tulenes niigi rahvusvahelisest õigusest? Milline seos on kolmanda ja neljanda osa vahel? Kas nende lepingute kehtivuse lõppemine, millega Venemaa sai Eesti rahva ja maa üle õigusi, loob Eestile lisatagatise või on see pelgalt teine viis kirjeldada õigustest loobumist? (Viimasel juhul polekski põhjust rääkida artikli neljandast iseseisvast osast.) Ei tarvitse eeldada, et igäihele neist küsimustest saab anda vastuse. Nagu allpool näidatakse, oli Vene ja Eesti delegatsiooni vahel lahkarvamusi, kas artikkel II tuleks sõnastada üldisena (mainida vaid enesemääramise põhimõtet ja tunnustamist) või täpsustada üksikasjalikumalt, millised on Eesti tunnustamise tagajärjed. Mis puudutab üksikuid osasid, siis enesemääramise põhimõtte ja tunnustamine on rahvusvahelises õiguses tänaseni tuntud nähtused. Üsna kummastavana mõjub aga väljend „suverään-õigused“. Selle väljendi tähendus on seda olulisem, et just „suverään-õigustest“ loobus Venemaa „igaveseks ajaks“.

Tänapäeval käsitatakse suveräänsusena enamasti riigivõimu kui tervikut, üksikuid võimuvolitusi peetakse suveräänsuse väljendusteks, eristamata suveräänseid ja mitte-suveräänseid pädevusalasid. Iga avaliku võimu akt on riikliku suveräänsuse avaldus. Teisisõnu iseloomustab suveräänsus riigivõimu kui niisugust, mitte mõningaid riigivõimu akte. Rahvusvahelise õiguse vaatenurgast näevad asjad välja teisiti. Selles valdkonnas leidis eriti sõdadevahelisel ajajärgul

poolehoidu tees, mille järgi suveräänsus on võimuala, mille rahvusvaheline õigus jätab riigile (nn reserveeritud pädevus).⁸ Ent ka niisuguse käsituse järgi on riikliku suveräänsuse väljendus kõik see, mida riik oma pädevuse piires teeb, mitte mõned erilaadsed aktid. Leidub veel üks teooria suveräänsuse kohta, mis on, tõsi küll, suuresti unustusse vajunud: riikide põhiõiguste doktriin, mille järgi kaasneb riigi seisundiga hulk võõrandamatuid õigusi, mida rahvusvahelise õigusega ei saa kaotada.⁹ Tartu rahulepingu artiklis II pole niisugustest õigustest juttu. Pigem mainitakse õigusi, millel on kaks võimalikku allikat: Venemaal (sh Eesti alal) kehtinud riigiõigus ning rahvusvahelised lepingud. See annab meile ühe juhtnööri selgitamaks, mida tähistab väljend „suverään-õigused“.

Tartu rahulepingus kasutatud sõnavara erineb sel määral tänapäevasest, et seda ei saa mõista, pidamata silmas ajaloolist tausta. Segadust ähvardab suurendada tõik, et toona kasutati rahvusvahelistes lepingutes keskajast pärinevaid väljendeid, mis olid algse tähenduse ammu kaotanud ning kujutasid endast pigem keelelisi vormeleid kui kaasaegsete õigusmõistete rangeid tähistusi. 20. sajandi alguses valitses juba käsitus, et rahvusvahelisi lepinguid sõlmitakse riikide nimel, mille õigused ja kohustused ei sõltu valitseja isikust. Varasel uusajal polnud iseenesestmõistetav, et kui valitseja loobub mõnest maa-alast või õigusest, siis on sellest loobunud ka tema järeltulijad.¹⁰ Seetõttu rõhutati veel 18. sajandil rahulepingutes, et need sidusid ka allakirjutanud vürstide järeltulijaid. Näiteks sätestas 1721. aasta Uusikaupunki rahuleping: „Tema majesteet Rootsi kuningas loovutab käesolevaga iseenese ja enda järeltulijate ning Rootsi trooni ja Rootsi kuningriigi pärijate nimel tema tsaarlikule majesteedile ja tema järeltulijatele ning pärijatele Vene riigis täielikuks, vastuvaidlematuks ja igaveseks valduseks ning omanduseks selles sõjas tema tsaarliku majesteedi sõjariistade abil Rootsi kroonilt vallutatud provintsid: Liivimaa, Eestimaa, Ingerimaa...“¹¹ Väljend „iseenda ja oma järeltulijate nimel“ (ld *tam pro se quam pro haeredibus et successoribus*) oli sel ajal rahulepingutes

⁸ Vt D. Costelloe. Conceptions of State Jurisdiction in the Jurisprudence of the International Court of Justice and the Permanent Court of International Justice. – S. Allen jt (toim.). The Oxford Handbook of Jurisdiction in International Law. Oxford 2019, lk 455.

⁹ Selle doktriini järelduste kohta tänases rahvusvahelises õiguses vt J. D'Aspremont. The Doctrine of Fundamental Rights of States and Anthropomorphic Thinking in International Law. – Cambridge Journal of International and Comparative Law 4/2015/3, lk 514.

¹⁰ R. Lesaffer. Peace treaties from Lodi to Westphalia. – R. Lesaffer (toim.). Peace Treaties and International Law in European History. From the Late Middle Ages to World War One. Cambridge 2004, lk 21–22.

¹¹ Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721, dokument nr 192 (tõlge veidi muudetud). Tallinn 1960, lk 247.

harilik vormel.¹² 1744. aastal sõlmitud Frankfurdi rahuga võttis Preisi kuningas Friedrich II kohustuse iseendale ja oma järeltulijatele „lõpmatuseni“ (pr *à l'infini*).¹³ Õiguste loovutamise kohta mainiti sageli, et seda tehakse „alaliseks“ (pr *à perpétuité, à jamais*).¹⁴ Näiteks märgiti Viini kongressi (1815) ajal Preisimaa ja Taani vahel sõlmitud lepingus, et Taani kuningas loobub „iseenda ja oma järeltulijate nimel pöördumatult ja igaveseks Preisi kuninga ja tema järeltulijate kasuks kõigist õigustest ja nõuetest, mis ta sai Kielis 14. jaanuaril 1814 Rootsi kuningaga sõlmitud lepinguga Rootsi Pommeri Hertzogkonna ja Rügeni saare üle“.¹⁵

Ka seda, mida loovutati, kirjeldati kuni 19. sajandini viisil, mis paistab tänapäeval üsna eksootilisena. Uusikaupunki rahulepingus mainiti, et koos provintsidega antakse üle seal asuvad linnad, kindlused, sadamad, platsid, distriktid, rannikud, saared „koos kõikide nii nendel saartel kui ka ülalnimetatud provintside, linnades ja kohtades leiduvate elanikkude ja eluasemetega, ja üldse kõikide päraldistega ja kuuluvustega, regaaliatega, õigustega ja tuludega, kõikjal ilma mingi erandita“.¹⁶ Tihti öeldi sisu täpsustamata, et loovutatakse „suveräänõigused“ (pr *droits de souveraineté*). Viimaseid ei saa samastada suveräänsusega. Varasel uusajal ei olnud midagi vastuolulist väites, et provintsi valitsevale vürstile kuulusid seal „suveräänõigused“, kuningale aga suveräänsus või ülemvõim (ld *superanitas*).¹⁷ Nende mõistete kasutamine ei olnud kaugeltki järjekindel. Juba keskajal käsitati suveräänsust mitmel moel. Vahel peeti selleks õiguste kogumit, mis kuulus mõnel territooriumil kõrgemale valitsejale. 12. sajandil loetles Saksa keisri antud seadus talle kuuluvate regaaliatena järgmisi (see polnud ammendav nimekiri): avalikud

¹² Vt nt Nijmegeni rahulepingut, mille 1679. aastal sõlmisid Prantsuse kuningas Louis XIV ja Püha Rooma riigi keiser Leopold. Vt selle teksti H. Vast. Les grands traités du règne de Louis XIV. Paris 1893, lk 100. Uusikaupunki lepingu sõnastusest nähtub, et sooviti nimetada nii õiguste loovutajaid kui ka saajaid. Niisugune loetlemine on väga kõnekas, kuna siin võib näha riikliku kohustuse-õiguse konstrueerimist isiklike kohustuste-õiguste abil. Lepingu mõte oli muuta kohustuse ja õiguse olemasolu sõltumatuks sellest, kes on parajasti Rootsi ja Venemaa troonil.

¹³ Vt G. F. Martens. Supplément au recueil des principaux Traités d'Alliance, de Paix, de Trêve, de Neutralité, de Commerce, de Limites, d'Échange etc. Kd 20. Göttingen 1841, lk 553.

¹⁴ Sellised väljendid olid tavalised juba 13. sajandi alguses, kui rõhutati, et üleandmine on igaveseks (*in perpetuum*) või igaveseks päranduseks (*in perpetuum haereditarium*). J. Fisch. Krieg und Frieden im Friedensvertrag. Eine universalgeschichtliche Studie über Grundlagen und Formelelemente des Friedensschlusses. Stuttgart 1979, lk 354.

¹⁵ Comte d'Angeberg. Le congrès de Vienne et les traités de 1815. Kd 3. Paris 1864, lk 1339.

¹⁶ Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721 (viide 11), lk 247.

¹⁷ Vt nt Preuves de la pleine souveraineté du Roi sur la Province de Bretagne. Paris 1762, lk 19.

teed, laevatavad jõed ja sadamad, tollimaksud, sissetulekud müntide veremimisest ja trahvidest.¹⁸ Kõik see kuulus keisrile ning alamad pidid hoiduma selle usurpeerimisest (seaduse andmise ajend oligi see, et Põhja-Itaalia linnad olid seda keisri arvates teinud). Õige pea arendati aga välja leidlik teooria, mille järgi olid mitmesugused õigused küll ainult keisril, kuid iga kuningas oli oma kuningriigis keiser (ld *princeps*).¹⁹ Veelgi enam, *princeps* kujunes üldiseks kategooriaks, kuhu kuuluvaks pidasid end ka mitmed kuninga või keisri võimu all olevad maahärrad. Nõnda võis ühel ja samal territooriumil olla mitu „suverääni“: maahärra oli suverään oma provintsis, kuningas terves kuningriigis. Niisugune topeltolukord on võimatu, kui mõistame „suveräänsuse“ all ülemvõimu (s.t võimu, millest ükski teine võim pole kõrgem), kuid mitte siis, kui peame silmas üksikuid õigusi nagu seaduste andmine, kohtumõistmine, ametnike nimetamine, raha veremimine, trahvide kogumine jne. Võis asuda seisukohale, et kuningal on õigus anda seadusi terve kuningriigi tarbeks, maahärral sama õigus oma provintsi piires. Kuninga ülimuslikkus avaldus mõnes iseäranis kaalukas eriõiguses, näiteks õiguses võtta vastu appellatsioonikaebusi provintside kõrgematest kohtutest.²⁰

Suveräänsuse mõiste arengus osutus murranguliseks 16. sajand, kui erinevaid suveräänõigusi hakati käsitama ühe ja sama printsiibi väljendusena. Eriti ilmekalt tuleb see esile Jean Bodini teostes. Bodin arvustas varasemat juriidilist kirjandust, kus suveräänsusega oli seostatud suurt hulka õigusi (nt tollimaksude kogumist või kurjategijate karistamist), mis tema sõnul kuulusid ka alamatele ning polnud seega tõelise suveräänsuse ilmingud. Tagajärg olevat suur segadus. Mitmele hertsogile ja krahvile olevat omistatud suverääni nimetus, kuigi nad seda tegelikult polnud. Bodin väitis, et on ainult mõned üksikud võtmeõigused, mis kujutavad endast „suveräänsuse märke“. Kui need kellelegi kuuluvad, siis on tõesti tegu suverääniga: õigus anda ja muuta seadusi, õigus kuulutada sõda ja teha rahu, määrata kõrgemad ametnikud ning mõista kohut viimases astmes. Kõik need õigused kuulusid Bodini sõnul kokku, kuna nende juur oli üksainus tuumõigus,

¹⁸ B. Kannowski. Der roncalische Regalienbegriff und seine Vorgeschichte. – G. Dilcher, D. Quaglioni (toim.). Die Anfänge des öffentlichen Rechts. Gesetzgebung im Zeitalter Friedrich Barbarossas und das Gelehrte Recht. Berlin 2007, lk 158.

¹⁹ Seega kuulusid selle seisundiga kaasnevad õigused igale vabale (läänihärrata) kuningale. Ka Itaalia linnriigid tuginesid neile õigustele argumendiga, et linn oli iseenda *princeps*; vt M. Ryan. Bartolus of Sassoferrato and Free Cities. – Transactions of the Royal Historical Society 10/2000, lk 79.

²⁰ Millised olid kuninga ainuõigused, see jäi lahtiseks, mis hõlbastas nende laiendamist, vt P. Chaplais. La Souveraineté du Roi de France et le Pouvoir Législatif en Guyenne au Début du XIVe Siècle. – Essays in Medieval Diplomacy and Administration. London 1981, lk 452.

seaduste andmine. Teisisõnu, kui suverään loovutas selle tuumõiguse kellelegi teisele, siis oli ta loovutanud kogu võimu. Tänapäeval on seda lihtne mõista, sest nüüdisaegne arusaam riiklikust suveräänsusest kattub (vähemalt selles osas) suuresti Bodini omaga. Kui üks riik tahab loovutada teisele suveräänsuse mõnel maa-alal, siis pole tarvis loetleda mitmesuguseid „suveräänõigusi“. Samamoodi pole omandiõiguse üleandmisel vaja loetleda kõike seda, mis on omandiõigusega niigi hõlmatud. Loetleda tuleb üksnes asju, mille omand soovitakse üle anda. Rahvusvahelise lepingu puhul peab kindlaks määrama piiri, mitte kirjeldama üksikasjalikult võimu, mida teine pool neis piirides teostama võib hakata.

Bodini teooria suveräänsuse jagamatusest sai kiiresti kuulsaks.²¹ Rahu- lepingute sõlmimise praktika püsis aga vanades vormides. Kuigi territooriumi loovutamisel polnud justkui enam vaja täpsustada, millised õigused sellega kaasnevad, loetleti neid veel sajandeid keskajale iseloomuliku üksikasjalikkusega.²² Oleks ekslik panna lepingute koostajatele süüks tarbetut vanamoodsust. Pigem tuleks küsida, miks kasutati väljendeid, mis olid juba sel ajal riikliku suveräänsuse teooria valguses iganend. Osalt peitus põhjus kindlasti selles, et rahulepingu sõlmimine oli rituaalne sündmus, millega kaasnesid tavapärased vormelid nii läbirääkimistel kui ka tekstis.²³ Samuti evis üksikute õiguste hoolikas loetlemine praktilist väärtust. Lepingute koostajad tahtsid ära hoida olukorda, kus midagi olulist jääb mainimata ning teisel poolel avaneb hiljem võimalus sellele tugineda. Kui oli ebakindel, kas õiguse loovutamine seob ka valitseja järeltulijaid, siis tasus seda otsesõnu mainida, igaks juhuks vahest lisadagi, et loovutamine on „igaveseks“. Uusikaupunki rahulepingu teksti koostajad ilmutasid eriti suurt püüdlikkust. Rõhutati, et Rootsi kuningas „loobub ning ütleb lahti kõige kohustavamal viisil, nagu see iganes toimuda võib [...] igaveseks kõikidest õigustest, nõudmistest ja väljamõistmistest, mida tema kuninglik majesteet ja Rootsi riik kõikide ülalnimetatud provintside, saarte, maade ja kohtade peale kuni selle ajani omasid ning omada võisid“.²⁴ Seda sorti loeteludes aimub feodaalõiguse mõju. Ehkki

²¹ 17. sajandi lõpus kirjutas Samuel von Pufendorf, et suveräänõigused (*iura summi imperii*) on sedavõrd lahutamatud, et kui osa neist on ühe inimese valduses ja ülejäänud kellelegi teise, siis hävib riigis kord. S. von Pufendorf. *De iure naturae et gentium libro octo*, raamat 7, peatükk 4.

²² Selle kohta, kuidas 17. sajandil loetleti lepingutes üksikasjalikult territooriumiga seotud õigusi vt D. Nordman. *Les titres et les preuves. La notion de droits historiques en France (1648–1661)*. – L. Bély (toim.). *L'Europe des traités de Westphalie. Esprit de la diplomatie et diplomatie de l'esprit*. Paris 2000, lk 248–249.

²³ Vt näiteks Utrechti rahulepingu koostamise kohta L. Bély. *L'art de la paix en Europe. Naissance de la diplomatie moderne XVIe–XVIII siècle*. Paris 2007, lk 519.

²⁴ Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721 (viide 11), lk 247. Läbirääkimisi Uusikaupunkis (Nystadis) pidasid kummaltki poolt kaks volitustega esindajat ning kõnelused kestsid mitu

ajalookirjanduses on tavaks kõnelda uusaegse riigi sünnist 16.–17. sajandil, kulus feodaalõigusel pikalt, et vajuda minevikku. Just rahvusvahelistes lepingutes on see nähtav 19. sajandilgi.²⁵ Pärimisõigus ja riigiõigus eristusid teineteisest väga aeglaselt. Veel 1852. aastal polemiseeris Saksa jurist Karl Friedrich Gerber käsitlesega, mille järgi suveräänsus on valitseja omand. Ta nägi jälgi varasemast patrimoniaalriigist, mis tema sõnul polnudki „tõeline riik, vaid üksnes kogum ajaloolise algupäraga ülimumõigusi (sks *Hobeitsrechte*)“.²⁶ Sellise arusaama puhul oli mitte üksnes mõistlik, vaid hädapärane kinnitada loovutamise lepingus, et üle lähevad kõik ajaloolised ülimumõigused.

Nõnda pole raske mõista, miks mainiti 19. sajandilgi rahvusvahelistes lepingutes, et loovutataval maa-alal läheb üle „täielik suveräänsus ja omand“. Sel väljendil oli küllalt täpne õiguslik sisu ajal, mil territoriaalvõimu käsitati asjaõigusena, mida võisid koormata piiratud asjaõigused, nt reversiooniõigus, mis jättis lahtiseks võimaluse, et endine omanik saab teatud tingimustel ala taas enda omandusse.²⁷ Teisalt on see näide olukorrast, kus iganev juriidiline väljend saab muutunud tingimustes uue tähenduse. Just seetõttu, et suveräänsus ja omandiõigus hakkasid üha selgemini lahknema, oli mõttekas lepingus täpsustada, et üle anti nii üks kui ka teine. Ei saanud eeldada, et avaliku võimu üleminekuga läheb üle ka kogu territooriumil asuv vara (hooned, raudteed, sadamad, tehaste sisseade, arhiivid jne). Kirjanduses tõdeti, et oleks poliitiliselt sobimatu, kui võor-

kuud; R. Wittram. Peter I: Czar und Kaiser. Zur Geschichte Peters des Grossen in seiner Zeit. 2. kd. Göttingen 1964, lk 453–459. Rootsi esindajate siht oli jätta Liivimaast loobumine võimalikult lahtiseks, mis võib seletada korduvaid kinnitusi lepingus, et kõik alad antakse üle täielikult ja igavesti. Rootsi poolele oli väga tähtis, et Venemaa hoiduks sekkumast Rootsi kuningriigi siseasjusse, mida läbirääkijatele antud instruktsioonide järgi tuli rõhutada eriti üksikasjalikult; G. Wensheim. Studier kring freden i Nystad. Lund 1973, lk 176.

²⁵ 1806. aastal sõlmitud Reini Liidu alusleping jagas võimu liidu territooriumil kaheks. Kõrgematele võimukandjatele (kuningatele, suurhertsogitele) anti teostamiseks „kõik suveräänõigused“: „õigus kehtestada seadusi, mõista kohut kõrgeimas astmes, kõrgem haldusvõim (*haute-police*), sõjaväe värbamine ning maksuõigus“. Madalamatele valitsejatele (krahvidele, markkrahvidele, parunitele jne) jäid kõik „lääniõigused, mis ei kaasne loomuldasu suveräänsusega, iseäranis madalam ja keskmine õigusemõistmine tsiviil- ja kriminaalasjades, kohtupidamine ja haldusvõim, mis puudutab metsi, jahipidamist, kalapiüüki, kaevandamist, töökodasid, feodaalseid makse ja koormisi, karjatamist ning sarnaseid sissetulekuid, mis pärinevad nimetatud valdustest ja õigustest“. Tsit: J. H. V. Verzijl. International Law in Historical Perspective. Kd 3. Leiden 1970, lk 8–9.

²⁶ Gerberi sõnul paistis õigus valitseda 18. sajandil „nagu tavaline isikule kuuluv eraõigus, mille ulatuse määrasid eraõiguslikud piirid ning mille [teostamise] vahendid pärinesid enamjaolt vürsti isikliku vara hulgast“. C. F. Gerber. Ueber öffentliche Rechte. Tübingen 1852, lk 3–4.

²⁷ J. H. V. Verzijl (viide 25), lk 9.

riigile kuuluks riigi territooriumil näiteks raudtee.²⁸ Õiguslikult polnud selline võimalus aga välistatud. 19. ja 20. sajandi vahetusel oli rahvusvahelises õiguses vähe norme selle kohta, mis saab emamaast eralduva riigi territooriumile jäänud varast. Iseäranis sünnitas lahkarvamusi olukord, kus eraldunud riigi territooriumil asub endise riigi (selle, millest eralduakse) pealinn või mõni varem kogu riiki teenindanud asutus (nt peamine ülikool).²⁹ Kuna rahvusvaheline tavaõigus oli riikliku õigusjärgluse koha pealt lünklik, siis leiti kirjanduses, et eralduv riik ja emamaa peavad lepinguga täpsustama, kuidas vara jaotub.³⁰

Tartu rahulepingu koostamine ja läbirääkimised Nõukogude Venemaaga

Niisiis olid 1917. aastal, kui Eesti eraldus Venemaast, sellise sammu juriidilised tagajärjed rahvusvahelises õiguses veel suuresti määratlemata. Eesti diplomaadid tuginesid rahvusvahelise tunnustuse hankimisel peamiselt rahvaste enesemääramise õigusele. Kõrvaldamaks kahtlust, kas Eesti rahvas ikka soovib kasutada enesemääramise õigust Venemaast eraldumiseks, pöördus Asutav Kogu 1919. aasta 19. mail rahvusvahelise avalikkuse poole seletusega iseseisvusest.³¹ See dokument andis Eesti diplomaatidele võimaluse väita, et kõik tingimused iseseisvuse tunnustamiseks olid täidetud: lisaks enesemääramisele kui üldisele õigusele oli tehtud demokraatlik tahteavaldus selle õiguse kasutamiseks. Ometi jäi tunnustus Pariisi rahukonverentsil saavutamata. Ehkki liitlasriikide valitsused olid varem nimetanud enesemääramise põhimõtet oluliseks rahutingimuseks, kinnitati nüüd Eesti esindajatele, et iseseisvumiseks on vaja Venemaa nõusolekut.³²

²⁸ A. B. Keith. *The Theory of State Succession with Special Reference to English and Colonial Law*. London 1907, lk 52.

²⁹ Johann Caspar Bluntschli, üks riikliku õigusjärgluse teooria rajajatest pakkus, et milline vara ka poleks, see jääb eralduva riigi omandisse, kuna sel on „loomulik side rahva ja territooriumiga“. J. C. Bluntschli. *Das moderne Völkerrecht der civilisirten Staaten*. Nördlingen 1868, lk 81. Kõik autorid polnud sama meelt.

³⁰ W. Schönborn. *Staatensukzessionen*. – F. Stier-Somlo (toim.). *Handbuch des Völkerrechts*. 2. kd. Stuttgart 1913, lk 118.

³¹ Eesti Asutava Kogu seletus Eesti riiklisest iseseisvusest ja rippumatuses: *Asutava Kogu I istungjärk*. Tallinn 1919, vrg 474.

³² Nii Ameerika Ühendriikide, Suurbritannia kui ka Prantsusmaa esindajad olid 1918. aastal kinnitanud Eesti diplomaatidele, et Eesti staatuse küsimuse otsustamisel lähtutakse enesemääramise põhimõttest; vt H. Kalmo. Enesemääramise paleus ja pragmaatika: Tartu *versus* Pariis. – *Ajalooline Ajakiri* 2020/3/4, lk 99–100.

Välisdelegatsioon otsustas mitte leppida pakkumisega, mille järgi Eesti saanuks rahvusvaheliselt tagatud autonoomia Vene riigi koosseisus.³³ Midagi enamat lääne suurriigid 1919. aasta suvel Eestile aga ei pakkunud. Sestap polnud Eesti valitsusel põhjust lükata tagasi Nõukogude Venemaa 31. augustil tehtud rahukõneluste alustamise ettepanekut. Välisasjade rahvakomissari Georgi Tšitšerini teatel oli Moskva valmis rääkima läbi Eesti piiride üle ja teistes küsimustes, mis on ühenduses Eesti iseseisvuse tunnustamisega. Tallinnast vastati, et Eestigi on nõus alustama läbirääkimisi, et määratleda kahe riigi tulevast vahekorda.³⁴

Kuigi avatelegrammides räägiti lõpliku rahulepingu sõlmimisest, jäi mitmeks kuuks lahtiseks, kas Eesti soovib minna kaugemale vaerahulepingust.³⁵ Siiski tegi välisminister Jaan Poska septembri keskel valitsusele ettepaneku moodustada ministeeriumite komisjon, et töötada välja rahutingimused, mis puudutaksid sõjaliste ja majanduslike teemade kõrval ka tulevast vahekorda Venemaaga. Tingimusi ei saanud Eesti sõnastada iseseisvalt, kuna asuti seisukohale, et läbirääkimistele Venemaaga minnakse üksnes koos teiste Balti riikidega. Septembri lõpus koguneski Tartus Balti riikide II konverents (esimene oli toimunud 14. ja 15. septembril Tallinnas). Lepiti kokku üldistes rahutingimustes, mille hulgas oli nõudmine, et Venemaa peab tunnustama rahvaste õigust enesemääramisele ning Eesti, Läti ja Leedu iseseisvust.³⁶ Täpsemate tingimuste sõnastamiseks pidi igas riigis kogunema rahu eeltööde komisjon.³⁷ Ehkki Balti diplomaatiline ühisrinne lagunes peagi huvide lahknevuse tõttu, jätkas Eesti valitsus tööd rahulepingu kava kallal. 12. oktoobril astus Ants Piibu juhatusel kokku rahu eeltööde komisjon ning juba mõne päeva pärast valmis lepingu visand.³⁸ Iseseisvuse tunnustamist käsitleva punkti koostamine jäeti toona välisministeeriumi

³³ Välisdelegatsiooni koosoleku protokoll, 10. juuni 1919. – RA, ERA.1619.1.3, l 180.

³⁴ Asutava Kogu protokoll nr. 59, 12. september 1919, veerud 1448–1449.

³⁵ Septembris seletas Jaan Poska välisajakirjandusele, et üksikasjalikku rahulepingut ja diplomaatiliste sidemete sõlmimist ei tasu oodata, kuna enamlastelt soovitakse vaid tagatise sõjategevuse lõpetamiseks. Poska seletused ajakirjanikele, [dateerimata]. – RA, ERA.1624.1.7, l 127.

³⁶ Nelja Balti riigi tegevuskava (konverentsil osales ka Soome), 01.10.1919. – RA, ERA.957.11.70, l 28.

³⁷ Ants Piip Eesti esindajatele välismaal, [dateerimata]. – RA, ERA.957.11.45, l 40.

³⁸ Välisministri päevakäsk, 10. oktoober 1919. – RA, ERA.957.11.61, l 2. Arutlusele tuli see kava siiski alles oktoobri lõpus, kui oli juba luhtunud Loodearmee pealetung Petrogradile; vt 17. oktoobril välisministrile saadetud rahulepingu kava, 1919. – RA, ERA.957.10.44, l 2; märkmed rahulepingu kava arutamise kohta, 27. oktoober 1919. – Samas, l 3.

teenistuses olnud Nikolai Maimi hooleks.³⁹ Novembri alguseks oligi Maim esitanud üksikasjalikuma kava, mille kaks esimest punkti olid sõnastatud nõnda:

1. „Veneriik tunnistas, rahvaste enesemääramise õiguse põhjusemõtete [sic] omaks võtes, Eesti riigi rippumatust ja iseseisvust ilma tagamõteta, nagu see Eesti Asutava Kogu poolt 1919. a. 19. mai kuu päeval väljakuulutatud on, ja ütleb ennast lahti vabatahtlikult igaveseks ajaks kõigist suveräänsist õigustest, mis Veneriigil on olnud Eesti maa ja rahva kohta tema allpool äratähendatud etnograafilistes ja riiklistes piirides, senini maksva avaliku ja õiguslise korra ja tehtud rahvusvaheliste lepingute põhjal, mis seega siin äratähendatud mõtes täies ulatuses oma jõu edaspidise aja jaoks kaotavad.“

2. „Lahtiüteldes suveräänsist õigustest Eestimaa ja tema rahva kohta, tunnistas Veneriigi valitsus tühjaks ka kõik lepingud, mis suveräänsuse peale põhjendades, Veneriigil on tehtud teiste riikidega, üksta kõik mis alal, niipalju, kuidas nad Eesti riigisse puutuda võivad. Niisamuti kaotavad oma maksvuse kõik avalikud kohustused, mis Veneriik oma peale võtnud Eestimaa ja rahva kohta, ja Eesti riigi valitsus astub täies ulatuses endise Veneriigi valitsuse asemele niipalju kuis need kohustused, eraisikuid ja ühisusi puudutades, maksma jäävad, kokkukõlas selle lepingu määrustega, ja Eesti riigis maksvate seadustega. Oma endisest Veneriigi külge kuuluvusest ei tekki Eestimaal ja rahval Veneriigi vastu ühtegi kohustust.“⁴⁰

Need punktid tekitavad mitu küsimust, ent esijoones: miks mainiti Venemaaga sõlmitava lepingu kavas Asutava Kogu seletust? Oletatavasti seetõttu, et Eesti soovis kindlustada rahulepinguga oma rahvusvahelist seisundit. Eestile polnud ükskõik, millisel alusel tema iseseisvust tunnustatakse.⁴¹ Eelistatav oli, et seda tehtaks alusel, millele tugineti suhetes liitlastega. See kaalutus aitab selgitada rahvaste enesemääramise põhimõtte esiletoomist. Eesti huvides oli kinnistada seda põhimõtet rahvusvahelise õiguse osana ning näidata lääneriikidele, et Venemaal võimul olev valitsus tunnistas Eesti rahva võimet end riiklikult määrata. Suveräänõigustest loobumisega seoses köidab tähelepanu viide kaht liiki allikale: avalik kord ja rahvusvahelised lepingud. Nende kahe eristamine võis olla ajendatud 1918. aasta alguses rüütelkondade nimel Stockholmi Vene saadikule üle antud Liivi- ja Eestimaa sõltumatusdeklaratsioonist. Selles deklaratsioonis

³⁹ Märkmed ülesannete jaotuse kohta rahulepingu kava koostamiseks, [dateerimata]. – Samas, l 11.

⁴⁰ Nikolai Maimi koostatud rahulepingu kava, [dateerimata]. – RA, ERA.957.10.44, l 32.

⁴¹ Rahukonverentsi plenaaristungil ütles Piip Asutava Kogu seletusele viitamise kohta: „See akt märgib lõplikul kujul seda, et me oleme iseseisev riik, mille alusel see punkt ongi koostatud.“ Tartu rahukonverentsi plenaaristungi protokoll, 6. detsember 1919. – RA, ERA.957.10.28, l 29.

– mis pidi valmistama ette Eesti alade liitmist Saksamaaga – mainiti rüütelkondade muistset õigust sõlmida oma maa nimel riigiõiguslikke lepinguid ja nimetati selle allikana „Peeter I-ga sõlmitud kapitulatsioon, mille alusel Liivimaa ja Eestimaa ühendati Vene riigiga“, samuti Venemaa ja Rootsi vahel sõlmitud Uusikaupunki rahulepingut. Deklaratsioon lisas: „Need kapitulatsioonid kujutasid endast siis ja kujutavad endast ka praegu Liivi- ja Eestimaa ning Vene riigi vaheliste suhete riigiõiguslikku alust.“⁴² 1919. aasta sügisel soovisid eestlased rahulepinguga arvatavasti välistada nii Venemaa kui ka rüütelkondade tuginemise ükskõik mis laadi suveräänõigustele.⁴³

Maimi kava teisele punktile heidab veidi valgust sellele lisatud käskkirjaline (tõenäoliselt Piibu) märkus: „Võtame ainult aktiivi, passiiv jääb nende kanda.“ Nähtavasti mõeldi passiivi all Vene riigi suuri võlakohustusi. Kuid millele osutas sõna „aktiiv“? Kava järgi võttis Eesti üle Venemaa kohustused, kui need puudutasid Eestit ning jäid kehtima. Vahest oli mõtte see, et Eestil ei teki kohustusi kuulumisest Vene riigi koosseisu, kuid võib tekkida õigusi, eeskätt varalisi. Teise punkti viimasele lausele võis anda eeskjuju Bresti lisaleping, mille 27. augustil 1918 sõlmisid Saksamaa ja Nõukogude Venemaa. Selle lepinguga loobus Venemaa suveräänsusest Eesti- ja Liivimaa üle. Artikkel 7 sätestas: „Eesti- ja Liivimaale ei tulene mitte mingisuguseid kohustusi nende varasemast ühendusest Venemaaga.“⁴⁴ Maimi versioon oli siiski märksa üksikasjalikum. Eriti hoolikas rõhutamine, et Eesti üle ei säili mingeid õigusi, viib mõtted Uusikaupunki rahule, mis oli ehk samuti eeskjukuks. Erinevus on see, et Eesti 1919. aasta kavas püüti saavutada ka õiguste ja kohustuste allikate kehtetus. Lepingute tühistamise vajaduse kohta ütles Piip hiljem rahukonverentsil, et Eesti ei taha endale võtta mingeid kohustusi ning seetõttu soovitakse panna Venemaale kohustus muuta või üles öelda lepingud, millest need võiksid tuleneda.⁴⁵

Novembri alguse kava üksikasjalikkus torkab silma seda enam, et Läti ja Leedu soovisid tunnustamise punkti lepingust sootuks välja jätta. Muidu tekkivat

⁴² Vt deklaratsiooni teksti raamatus E. von Dellingshausen. Kodumaa teenistuses: Eestimaa Rüütelkonna peamehe mälestused. Tallinn 2011, lk 439–40.

⁴³ Sellise tõlgenduse pakkus hiljem välja Malbone W. Graham, vt *The diplomatic recognition of the border states. Part 2: Estonia*. Berkeley 1939, lk 284.

⁴⁴ Vt Bresti lisalepingu teksti raamatus: J. W. Wheeler-Bennett. *Brest-Litovsk. The Forgotten Peace*, March 1918. London 1966, lk 431–432.

⁴⁵ Tartu rahukonverentsi plenaaristungi protokoll, 6. detsember 1919. – RA, ERA.957.10.28, 129.

oht, et enamlased nõuavad ka enda tunnustamist.⁴⁶ Teiste Balti riikide tõrksus jättis Eestile vabamad käed. Otsustati sõlmida kolm eraldi lepingut, lisaks selgus peagi, et läbirääkimistele Venemaaga tuleb minna üksi. Enamliku valitsuse tunnustamist püüdsid aga vältida ka eestlased. See sünnitas dilemma. Venemaalt oli vaja saada tunnustus. Rahusaatkonna ettevalmistaval koosolekul 4. detsembril mainis Poska, et Eestil oleks tunnustamise kohta tarvis eraldi deklaratsiooni, „mis moraliliseks pandiks oleks tulevaste kallale kippumiste eest ettekäände all, et meie mässajad olla“.⁴⁷ Kuid kas sel juhul ei tuleks tunnustada ka Nõukogude Venemaad? Poska leidis lahenduse: kui tunnustatakse Venemaad kui riiki (mis oli tema sõnul „jäedav juridiline objekt“), siis kaoks vajadus mainida enamlikku valitsust.⁴⁸ Rahukonverentsi esimesel plenaaristungil selgus, et selline lahendus teisele poolele ei sobi. Venemaa delegatsiooni juht Leonid Krassin loetles kolmteist punkti, mida taheti lepingus näha. Neist esimene oli mõlema riigi iseseisvuse ja sõltumatuse tunnustamine.⁴⁹ Poskale jäi mulje, et Venemaa esindajad nõudsid, et tunnustatakse ka valitsusi. Õhtul asus Eesti rahusaatkond asja uuesti omavahel arutama. Piip luges ette lõigu Franz von Liszti rahvusvahelise õiguse õpikust, kus mainiti, et tunnustamine võib sündida ka vaikimisi.⁵⁰ Seega oli otsus justkui langetatud. „Meie ei või mitte salata, et meie [Nõukogude Venemaa] valitsusega läbi käime, tema esitajatega lepinguid teeme ning läbirääkimisi peame.“ Poska rõhutas aga veel kord, et enamlaste otsesest tunnustamisest tuleb hoiduda, „sest muidu võiksime meie liitlaste blokaadi alla sattuda“.⁵¹ Ta pakkus, et vastaspoolele võiks seletada: „valitsuse ning régime'i muutus ei tähenda ju sugugi mitte riigi uuesti tunnustamise tarvidust. Meie oleme Vene Vabariiki tunnistanud ning teeme seda ka praegu“. Nagu Piip nentis, polnud siiski kindel, kas endisest Venemaast on riigina üldse midagi järele jäänud – ning kui jah, siis milline olemasolevatest riikidest on „Venemaa iseseisvuse pärija“.⁵²

Järgmisel päeval luges Poska plenaaristungil ette Eesti pakutud sõnastuse: „Lähtudes rahvaste enesemääramise põhimõttest, tunnustab Venemaa tingimusteta Eesti riigi iseseisvust ja rippumatust, nagu selle kuulutas välja Eesti

⁴⁶ Balti riikide kolmanda konverentsi protokoll, 10. november 1919. – RA, ERA.957.11.70, l 127.

⁴⁷ Eesti rahusaatkonna koosoleku protokoll, 4. detsember 1919. – RA, ERA.957.10.25, l 9.

⁴⁸ Samas.

⁴⁹ Tartu rahukonverentsi plenaaristungil protokoll, 5. detsember 1919. – RA, ERA.957.10.28, l 10.

⁵⁰ Vt F. von Liszt. Das Völkerrecht systematisch dargestellt. 4. väljaanne. Berlin 1906, lk 45.

⁵¹ Eesti rahusaatkonna koosoleku protokoll, 6. detsember 1919. – RA, ERA.957.10.26, l 11–12.

⁵² Samas.

Asutav Kogu 19. mail 1919. aastal ning loobub vabatahtlikult ja igaveseks ajaks igasugustest suveräänõigustest, mis kuulusid Venemaale suhetes Eesti maa ja rahvaga tema etnograafilistes ja riiklikes piirides varasema riigiõigusliku korra mõjul või rahvusvaheliste lepingute alusel, mis kaotavad siin nimetatud mõttes oma jõu tulevikus.⁵³ Maimi kava esimene punkt oli jäänud pea muutmata („tagamõtteta“ asemel oli „tingimusteta“), kuid teisest punktist oli alles vaid viimane lause. Krassin vastas oma versiooniga: „Lähtudes Venemaa Sotsialistliku Föderatiivse Nõukogude Vabariigi tööliste-talupoegade valitsuse poolt korduvalt kuulutatud kõigi rahvaste vabast enesemääramise õigusest, kuni täieliku lahtilöömiseni riigist, mille hulka nad kuuluvad, tunnustab Venemaa Eestit iseseisva rippumatu riigina.“⁵⁴ Krassin sõnul ei saanud viidata Eesti Asutava Kogu seletusele, millega venelased polevat tutvunudki (Piip lubas neile teksti hankida). Vene delegatsiooni liige Adolf Joffe lisas, et piirid määratakse kindlaks rahuleppe teistes punktides. Ta tegi ettepaneku piirduda artiklis II peamisega, Eesti iseseisvuse ja sõltumatuse tunnustamisega, ning paigutada ülejäänud teistesse artiklitesse, mille üle alles hakati läbi rääkima. Põhilises osas langevat Eesti ja Vene kavad sisuliselt kokku. Kuigi Piip nõustus, polnud see tõi. Esiteks mainis Vene versioon Nõukogude valitsust ja vabariiki (mitte üldisemalt Venemaad), teiseks oli selles juttu Nõukogude dekreediga kuulutatud enesemääramise õigusest. Samuti ei sisaldanud Vene kava ridagi õiguste loovutamise ja nende allikate kehtetuse kohta.

Neist kõneles 6. detsembri plenaaristungil Poska. Olevat oluline rõhutada, et Eestit puudutavad lepingud kaotavad jäädavalt kehtivuse, sest ehkki Nõukogude valitsus oli Joffe sõnul annulleerinud kõik Tsaari-Venemaa välislepingud, polevat võimalik rahvusvahelisi lepinguid sel moel ühepoolset tühistada. Nõukogude valitsusele jäi võimalus lepingute kehtivust tulevikus ikkagi kinnitada. „Kui lepingud astuvad taas jõusse, siis taastuvad õigused, mis nendega saadi Eesti ja Eesti rahva üle,“ ütles Poska. „Seetõttu osutus meie kavas, mille järgi rahvusvahelised lepingud, isegi kui Nõukogude valitsus on need tühistanud, kaotavad kehtivuse, see osutus on üsna oluline ka tulevikuks, et kui nende lepingute kehtivus taastub, siis poleks Venemaal võimalust tugineda oma õigustele Eesti maa üle ning õigusele Eesti rahva suhtes.“⁵⁵ Joffe vastas, et Vene pool on

⁵³ Eesti pakutud kava tunnustamist puudutava lepingupunkti kohta, 6. detsember 1919. – RA, ERA.957.10.49, l 1; Tartu rahukonverentsi plenaaristungi protokoll, 6. detsember 1919. – RA, ERA.957.10.28, l 27.

⁵⁴ Samas, l 28.

⁵⁵ Samas, l 30.

valmis läbi rääkima ka lepingute kehtetuse üle, kuid küsimust ei pea lahendama artiklis, kus mainitakse tunnustamist. Kahjuks jääb ebaselgeks, milliseid lepinguid Poska täpsemalt silmas pidas. Arutleti lepingute üle, mille kohta Joffe ütles, et Nõukogude valitsus oli need annulleerinud. Kuid annulleerituks oli Nõukogude võim (tsaariaegsetest) lepingutest kuulutanud üksnes salajased lepingud ning need, mis puudutasid välisvõlga.⁵⁶ Poska väitel tuli lepingute jätkuva kehtetusega vältida seda, et Venemaa saaks tugineda Eesti maa ja rahva üle saadud õigustele. Seega kõneles ta vaevalt välisvõlast. Küllap mõlkus eestlaste meeles peamiselt Uusikaupunki rahu. Kui nii, siis on Eesti kavas väljenduv mõte veidi arusaamatu. Poska ise kinnitas, et rahvusvahelisi lepinguid ei saa ühepoolset annulleerida.⁵⁷ Mida pidi siis Venemaa tegema Uusikaupunki rahu-lepinguga? Ta võis loobuda õigustest, mida viimane talle andis. Siiski said Eesti ja Venemaa omavahelise lepinguga sama vähe kui Venemaa üksi muuta selle lepingu punkte kehtetuks. Meenutagem, et Poska ei osalenud Eesti kava koostamises.⁵⁸ Küllap püüdis ta seda nüüd tõlgendada viisil, mis tundus talle endale kõige mõistlikum. Ta tegi pingutusi, et Vene poolel ei õnnestuks midagi välja jätta. Ometi ei tasu eeldada, et kui Poska eestlaste pakutud sõnastuse kaitseks sõna võttis (vastupidine olnuks mõeldamatu), siis seepärast, et nägi selles kõigiti veenvat juriidilist konstruktsiooni.

⁵⁶ 1917. aasta novembris oli välisasjade rahvakomissar Lev Trotski teatanud, et salajase diplomaatia kõrvaldamiseks avaldatakse kõik tsaariaegsed saladokumendid ja lepingud, „mis kaotasid igasuguse siduva jõu vene töölistele, soldatitele ja talupoegade, kes on võimu oma kätte võtnud“. Документы внешней политики СССР. Кд 1. Москва 1958, lk 21. 1918. aasta veebruaris kuulutas Ülevenemaaline Nõukogude Kesktäitevkomitee dekreediga, et annulleerib kõik välisvõlad, samuti tagatised. Samas, lk 97–98. Petrogradis asunud välisriikide esindajad teatasid omakorda, et see dekreet on nende silmis tühine („sans valeur en ce qui concerne leur nationaux“); vt H. A. Smith (toim.). Great Britain and the Law of Nations. 1. kd. London 1932, lk 238. 1919. aastal oli Nõukogude valitsus samuti teatanud, et kaotab oma kodanike eriõiguse konsulaarjurisdiktsioonile Hiinas ja Pärsias; Venemaa NFSV Valitsuse pöördumine Hiina rahva ning Lõuna- ja Põhja-Hiina valitsuse poole, 25.07.1919, Документы внешней политики СССР. Кд 2. Москва 1958, lk 222; välisasjade rahvakomissari pöördumine Pärsia tööliste ja talupoegade poole, 29.08.1919, samas, lk 241.

⁵⁷ See oli toona üldiselt tunnustatud põhimõte (ehkki erandid jäid vaieldavaks). 1871. aasta Londoni konverentsil leppisid Põhja-Saksamaa, Austria-Ungari, Suurbritannia, Itaalia, Venemaa ja Türgi esindajad kokku protokollis, mille kohaselt oli „rahvusvahelise õiguse olemuslik põhimõte, et ükski riik ei või vabaneda lepinguga võetud kohustustest ega muuta nende sisu teisiti kui lepingu poolte nõusolekul sõbralikus üksmeeles“. Nouveau recueil général de traités. Кд 18, 1873, lk 278.

⁵⁸ Välisministri abi Ants Piip oli teinud Poskale ettepaneku osaleda rahu eeltööde komisjoni töös, kuid Poska keeldus; vt A. Piip. Tartu rahu. – Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. II köide. Tallinn 1930, lk 379.

Teisalt polegi üksikasjad nii tähtsad, sest selge on peamine: Eesti pakutud kavaga sooviti vältida, et Venemaa ei saaks tulevikuski tugineda Eesti maa ja rahva üle saadud õigustele. Seda ütles Poska otsesõnu ning just nõnda põhjendas ta vajadust tunnistada kehtetuks mõned Venemaa sõlmitud rahvusvahelistest lepingutest. Teisisõnu polnud kõne all tulevikus saadavad või hangitavad õigused, vaid tuginemine juba varem saadud õigustele. Väljendit „igaveseks ajaks“ saab seega tõlgendada sarnaselt sõnadega „alati“ ja „pöördumatult“, nii nagu neid kasutati paljudes varasemates rahulepingutes. Ranges mõttes olid sellised väljendid 20. sajandi alguses juba tarbetud.⁵⁹ Maa-alasid sai küll loovutada ka piiratud ajaks. 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses olid riigid sõlminud rohkelt territooriumite rentimise lepinguid.⁶⁰ Iseseisvuu riigiga sõlmitava lepingu puhul oli aga vaevalt kujutletav, et suveräänsus antakse ära ajutiseks. Ka Maimi kavas polnud midagi selle kohta, kas Venemaa võib tulevikus omandada õigusi Eesti ala üle. Niisugune välistus olnukski veider. Eesti suveräänsus hõlmas loomuldasa võimalust loovutada tulevikus ükskõik milliseid õigusi.

Kuigi Vene delegatsiooni liikmed olid seisukohal, et artiklist II tuleks jätta välja kõik, mis ei puuduta tunnustamist, polnud neil ometi sisulisi vastuväiteid õiguste loovutamisele ja lepingute kehtetuks tunnustamisele. Mõlemale poolele sobiva sõnastuse otsimiseks moodustati erikomisjon, kuhu kuulusid Joffe ja Piip. Komisjoni arutelu oli lühike. Piibu sõnul leiti väljapääs nõnda, et artikli versioonid ühendati peaaegu mehaaniliselt: Vene omast sissejuhatus ja Eesti omast ülejäänud.⁶¹ Nõnda juhtuski, et artiklis II ei mainitud mitte enesemääramise põhimõtet üldiselt (nagu oli olnud Eesti kavas), vaid viidati Venemaa Rahvakomissaride Nõukogu 1917. aasta dekreedile, kus kuulutati Venemaa rahvaste õigust vabale enesemääramisele „kuni lahkulöömiseni ja iseseisva riigi moodustamiseni“.⁶² Nähtavasti ei pidanud Piip seda erinevust väga kaalukaks. Just tema oli 1917. aasta novembris maanõukogu vanematekogu istungil õhutanud kasutama Nõukogude

⁵⁹ Näiteks ei maininud 1867. aastal Ameerika Ühendriikide ja Venemaa vahel sõlmitud Alaska müüki puudutatav leping, et Ameerika mandril asuvad maa-alad loovutati igaveseks vms (vt selle lepingu teksti raamatus C. W. Eliot (toim.). *American Historical Documents 1000–1904*. New York 1910, lk 459). Mõistagi polnud tegu möödalasuga, mis jättis Venemaale võimaluse neid alasid tulevikus tagasi nõuda. Loovutamise õiguslikud tagajärjed olid niigi küllalt määratletud.

⁶⁰ Vt J. Perrinjaquet. *Des cessions temporaires de territoires: étude de droit international*. Paris 1904.

⁶¹ A. Piip. Tartu rahu (viide 58), lk 391.

⁶² Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioon. – Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis: dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn 1957, lk 416.

valitsuse dekreeti enda huvides.⁶³ Piip oli arvamusel, et dekreedile tuginemisega ei kaasnenud mõõndust, justkui oleks Eesti iseseisvunud Nõukogude akti põhjal. Iseseisev Eesti tekkis tema sõnul endise Vene riigi *dismembratio* (lagunemise) protsessiga.⁶⁴ 1918. aasta jaanuaris oli Piip lääneriikidele esitatavas märgukirjas visandanud käsitluse, mille järgi Nõukogude valitsus ei loonud enesemääramise õigust kuulutades midagi uut, vaid võttis omaks rahvusvaheliselt juba tunnustust leidnud põhimõtte.⁶⁵ Seega polnud justkui vahet, kas rahulepingus viidatakse enesemääramise põhimõttele üldiselt või Nõukogude dekreedile, mis seda põhimõtet mainis. Ka viimasel juhul viidati kaudselt ikkagi rahvusvahelisele põhimõttele, mitte Nõukogude õigusaktile. 1917. aasta lõpus oli dekreedile viitamisel see eelis, et jäeti mulje, nagu oleks Eesti iseseisvunud emamaa loal. Kaks aastat hiljem, rahuläbirääkimiste ajal oli olukord teistsugune, kuna Nõukogude Venemaa väljendas valmisolekut Eesti iseseisvust tunnustada. Viidet dekreedile polnud enam tarvis. Nähtavasti ei arvanud Piip, et sellest ka mingit kahju võiks sündida.

Igatahes polnud Vene delegatsiooni pakutud sõnastus vastuolus käsitusega, et Eesti iseseisvus rahvusvahelise normi, mitte Venemaa riikliku akti põhjal. Esiteks mainis see õigust, millest lähtudes Venemaa Eestit tunnustas. Sellisest sõnastusest ei järeldunud, et ka Eesti peab oma iseseisvuse aluseks sama õigust. Nagu Piip läbirääkimiste käigus täheldas, saavad riigid kokku leppida ka siis, kui lähtuvad erinevatest juriidilistest arusaamadest.⁶⁶ Venemaad Eesti rahulepinguga otsesõnu ei tunnustanudki. Jäi lahtiseks, kes on Venemaa õigusjärglane ning millisel hetkel Eesti täpselt iseseisvus.⁶⁷ Miski ei viita sellele, et Piip ja Joffe

⁶³ „Kui meile on valitsuse dekreediga enesemääramise õigus antud: „вплоть до отделения“ [kuni eraldumiseni], siis ei pea meie selle ala tegevuse põllul mitte tagasi pörkama.“ Vanematekogu koosolek 11. novembril 1917. – RA, ERA.78.1.49, l 67. Hiljem kirjutas Piip, et see legaliseeris „Vene võimaloleva valitsuse vastu oma riigi väljakuulutamist eestlaste poolt“. A. Piip. Tormine aasta: ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis. [Stockholm] 1966, lk 24. Maanõukogu otsustes kutsuda kokku Eesti Asutav Kogu oli viide nõukogude dekreedile siiski kaudne. Märgiti üldisemalt, et see langetati „rahvaste enesemääramise põhjusemõtet aluseks võttes“. Vt otsuste teksti raamatus A. Piip. Tormine aasta, lk 25.

⁶⁴ A. Piip. Rahvusvahelise õiguse süsteem (viide 6), lk 35.

⁶⁵ Vt märgukirja teksti raamatus A. Piip. Tormine aasta (viide 63), lk 96.

⁶⁶ Tartu rahukonverentsi majanduskomisjoni 2. jaanuari 1920 istungi protokoll. – RA, ERA.957.10.41, l 20.

⁶⁷ Viimast võis üksnes kaudselt välja lugeda artiklist XI, mille järgi Venemaa ütles end lahti Eesti territooriumil asunud Vene kroonu varandusest, mis loeti Eesti ainuomandiks alates 15. novembrist 1917. Teisalt määrati loovutatud vara koosseis selle põhjal, mis oli olnud Eesti territooriumil Saksa okupatsiooni alguses, 24. veebruaril 1918.

oleksid pikemalt vaielnud küsimuse üle, kuidas enesemääramise põhimõtet rahulepingus täpselt kirjeldada. Et eri versioone ei ühendatud siiski päris mehaaniliselt, seda kinnitab tõik, et kõrvale jäi osutus tööliste-talupoegade valitsusele ja rõhutus, et viimane oli enesemääramise põhimõtet kuulutanud „korduvalt“.⁶⁸ Selle üle saab tagantjärele ainult rõõmustada, sest muidu oleks artikkel II omandanud enamliku lendlehe ilme. Kadusid viited Asutava Kogu seletusele ja etnograafilistele piiridele. Muutumatusena säilis aga eestlaste pakutud suveräänõigusi puudutav osa. Sel viisil õnnestus eestlastel mõjutada Nõukogude Venemaa praktikat tulevikuski. Ka lepingutesse Läti ja Leeduga jõudis Nikolai Maimi sõnastatud tingimus, mille järgi Venemaa loobus igaveseks ajaks kõigist suveräänõigustest iseseisvunud riigi maa ja rahva üle. Moskva esialgne kavatsus oli piirduda lepingus üldiste põhimõtete mainimisega ja jätta üksikasjad tulevikuks.⁶⁹ Eesti delegatsiooni – ja eriti Jaan Poska – joon oli aga kasutada soodsat võimalust, et hankida Venemaalt võimalikult ühemõttelisi lubadusi. Nii said Tsaari-Venemaa lagunemise õiguslikud tagajärjed Tartu läbirääkimiste tulemusel hoopis täpsema kuju.

Artikkel II ja Tartu rahuleping teise maailmasõjani

Tartu läbirääkimistel osalenud Julius Seljamaa väitis hiljem, et ehkki selleks ajaks oli juba saavutatud *de facto* tunnustus mitmelt suurriigilt, algas Eesti elu iseseisva riigina rahvusvahelises mõttes pärast Nõukogude Venemaa *de jure* tunnustust. „Alles peale seda akti, kui kaugemalseisjatele sai selgeks, et meie iseseisvuse oli omaks võtnud see võim, kellesse see kõige otsekohesemalt puutus, hakkasid ka lääne riigid meid kohtlema *alalise* suveräänse organismina ja tunnustasid meid lõplikult.“⁷⁰ Meenutagem siiski, et *de jure* tunnustuse saamiseni läänest kulus veel aasta. Otsuse langetamisel polnud kaaluksel mitte Tartu rahulepingu sõlmimine, vaid tõsiasi, et Nõukogude võim kindlustus üha enam. Alles siis, kui lääne suurriigid veendusid, et neil tuleb püsivamalt teha tegemist Nõukogude valitsusega, muutus Tartu rahuleping argumendiks Eesti lõpliku tunnustamise

⁶⁸ 1920. aasta 14. jaanuaril Nõukogude Venemaa ja Valgevene Nõukogude Vabariigiga sõlmitud lepingus mainiti „suure proletaarse revolutsiooni“ deklareeritud enesemääramise õigust; Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных Р.С.Ф.С.Р. Кд 1. 1922, lk 13.

⁶⁹ Г. В. Чичерин. Статьи и речи по вопросам международной политики. Москва 1961, lk 142.

⁷⁰ J. Seljamaa. 1. veebruar 1920 – 2. veebruar 1935. – Postimees 01.02.1935, lk 2.

kasuks.⁷¹ Liiatigi, kui suure poliitilise või juriidilise tähtsusega ka polnud lääneriikide silmis Nõukogude Venemaa nõustumine Eesti iseseisvumisega, kui nad olid oma lõpliku tunnustuse andnud, siis ei sõltunud Eesti seisund rahvusvahelise õiguse subjektina enam Venemaa valmisolekust teda jätkuvalt tunnustada. Ka siis, kui Nõukogude valitsus oleks teatanud, et n-ö mõtles ümber, ja kuulutanud Tartu rahulepingu tühiseks – nagu oli 1918. aasta sügisel teinud Brest-Litvoski lepinguga⁷² –, poleks see võtnud Eestilt iseseisva riigi staatust. See polnuks nii isegi vahekorras Nõukogude Venemaaga. Pärast tunnustamist pidi Nõukogude valitsus kohtlema Eestit iseseisva riigina. Kui ta poleks seda teinud – näiteks oleks tunginud sõjaliselt Eesti territooriumile ettekäändega, et takistab provintsi eraldumist –, siis oleks ta rikkunud Eesti suveräänsust. Poskal oli õigus, kui ta ütles, et Venemaalt saadud tunnustus on tagatis, et Nõukogude valitsus ei saaks eestlasi kohelda mässajatena. Seda tagatist ei saanud tagasi võtta.⁷³ Rahvusvahelise õiguse alases kirjanduses valitses seisukoht, et kui tunnustus on kord antud, siis on see siduv – tunnustaja peab sellest kinni pidama.⁷⁴ Riik ei saa vabaneda oma rahvusvahelistest kohustustest teise riigi ees pelgalt nõnda, et lõpetab tema tunnustamise.⁷⁵

Tartu rahulepingu artikli II tunnustamist puudutav osa ammandas peagi oma õigusliku mõju, sest tunnustuse tagajärjed – sellega kaasnevad õigused ja kohustused – olid tekkinud ning ei sõltunud enam mingil moel rahulepingust. Ranges mõttes polegi tunnustus kui juriidiline akt rahulepingu osa. „Leping pakub kõigest mugava ja sobiva võimaluse märkida ära tunnustamise fakti. Kui leping peaks kaotama kehtivuse, näiteks hilisema sõjakuulutuse tõttu, siis jääks

⁷¹ Vt Briti välisministeeriumi ametniku J. D. Gregory märgukirja Balti riikide *de jure* tunnustamise kohta: Documents on British Foreign Policy 1919–1939. First Series. Kd 11. London 1961, lk 352–353.

⁷² Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee otsus Bresti rahulepingu annulleerimise kohta. – Eesti Tööraha Kommuun. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn 1958, lk 19.

⁷³ L. Oppenheim. International Law. A Treatise. Kd 1, 3. tr. London 1920, lk 137.

⁷⁴ Vt nt R. Erich. La naissance et reconnaissance des États. – Recueil des cours 13/1926/, lk 461.

⁷⁵ Tuntakse küll ka tunnustamise lõpetamist (*withdrawal of recognition*). See on aga õiguspärane üksnes siis, kui poliitiline kogukond ei vasta enam iseseisva riigi kriteeriumitele. Tunnustus on „objektiivsete tõsiasiadega määratud võime sedastamine“, kirjutas Hersch Lauterpacht. „Need tõsiasiad ei tarvitse kesta. Riik võib kaotada oma iseseisvuse või vajaliku määra sidusust organiseeritud kogukonnana. Valitsus võib lakata teostamast tegelikku võimu. Tunnustatud sõjapidaja võidakse täielikult alistada. Kõigil neil juhtudel kaob tunnustamise alus ning teistel riikidel on õigus ja kohustus selle tõsiasiaga arvestada.“ H. Lauterpacht. De Facto Recognition, Withdrawal of Recognition, and Conditional Recognition. – British Yearbook of International Law 22/1945, lk 180.

selles väljenduv tunnustus ikka täienisti jõusse.⁷⁶ Nõnda on rahuleping tõesti võrreldav sünnitunnistusega. See märgib, dokumenteerib riigi tekkimist, tõestab tema tunnustamist, kuid pole õiguslik alus, millele riigi olemasolu oleks jätkuvalt rajatud. Ka tunnustuse tagajärjed ei sisaldu mitte rahulepingus, vaid tulenevad rahvusvahelisest tavaõigusest. Kui meid huvitab, milliseid kohustusi võttis Venemaa Tartu rahulepinguga, siis võimegi küsida, mida see lisas kohustustele, mis kaasnevad niigi teise riigi tunnustamisega.

See küsimus tuli kaudselt kõne alla siis, kui 1922. aastal kerkis päevakorra le vägede vähendamise lepingu sõlmimine Nõukogude Venemaaga. Eesti, Läti, Poola ja Soome valitsused asusid seisukohale, et desarmeerima saab asuda alles siis, kui on saadud küllaldased julgeolekutagatised. 1922. aasta lõpus Moskvas toimunud konverentsile läksidki need riigid ühise kavaga, mis nägi ette tulide rahumeelse lahendamise, vahekohtu ning kohustuse hoiduda „kõigist sõjariistus kalletungimistest üksteise territooriumitele, mis on kindlaks määratud rahulepingute ja praeguse *status quo* läbi“.⁷⁷ Moskvas aga tekkis vaidlus selle üle, kas piiririikidega sõlmitud rahulepingud ei toonud niigi kaasa kohustust hoiduda kallaletungist. Läti esindaja sõnul rahulepingud sellist kohustust ei sisaldanud. Nõukogude Liidu esindaja Maksim Litvinov väitis vastu, et mittekallaletungi-kohustus tuleneb loomuldasalt rahulepingus väljenduvast otsusest astuda teineteisega rahumeelsetesse suhetesse (s.t tunnustamisest).⁷⁸

See väide pidas laias laastus paika. Rahvusvahelise tavaõiguse järgi kaasnes riigi seisundiga õigus iseseisvusele ja territoriaalsele puutumatusle – õigus, millele vastas teiste riikide kohustus hoiduda nende rikkumisest.⁷⁹ Ka Suurbritannia valitsuse esitatud üldise mittekallaletungipakti kava märkis sissejuhatuses: „Võttes arvesse, et teise riigi territooriumi puutumatus on rahvusvahelise

⁷⁶ H. Lauterpacht. *Recognition in International Law*. Cambridge 1947. Lauterpacht ilmutas oma mahuka käsitluse rahvusvahelise tunnustuse kohta vahetult pärast teist maailmasõda. Tema eesmärk oli kirjeldada tunnustust kui õiguslikku nähtust nii, nagu see oli toimunud riikide praktikas, s.t viisil, mis vastas rahvusvahelise tavaõigusele. Ta järeldas, et tunnustus pole leping, vaid eripärane rakendusakt: sedastus, et poliitiline kogukond vastab riigi tunnustele. Samas on tunnustus sellist laadi sedastus, mis loob õigusi ja kohustusi. Nõnda on mõneti eksitav tavapärane vastandus tunnustuse sedastava ja rajava teooria vahel. Rahvusvahelise tunnustuse sedastava ja rajava käsitluse kohta vt J. R. Crawford. *The Creation of States in International Law*. Oxford 2007, lk 19–25.

⁷⁷ Eesti, Soome, Läti ja Poola esindajate 8.–9. oktoobril toimunud konverentsil heaks kiidetud lepingu kava. – RA, ERA.31.4.330, l 120.

⁷⁸ Moskva desarmeerimiskonverentsi 5. detsembri 1922. a istungi protokoll. – RA, ERA.957.12.105, l 166.

⁷⁹ L. Oppenheim (viide 73), lk 208.

õiguse fundamentaalne ja universaalne põhimõte, mis seob sellisena kõiki tsiviliseeritud riike.⁸⁰ Teiste riikide iseseisvuse austamine oli üldine reegel, mis ei vajanud kinnitamist kahepoolse lepinguga. Selles mõttes oli Litvinovi valitud sõnastus täpne: mittekallaletungikohustus ei sisaldunud rahulepingutes, s.t ei olnud loomult lepinguline kohustus, vaid kaasnes loomuldasa tunnustamisega – sedastamisega, et poliitiline kogukond on iseseisev riik. Teisalt võivad riigid mõistagi alati võtta lepinguga lisakohustusi. See, kas mittekallaletungilepinguga lisati midagi üldisele rahvusvahelisele tavaõigusele, olenes esijoones sellest, kuidas mõisteti terminit „kallaletung“. Kui agressiooni mõiste 1922. aastal Euroopa julgeoleku tagamise kontekstis laialt kasutusele tuli, siis peeti selle all silmas – eriti Nõukogude Venemaaga kavandatava lepingu puhul – mitte pelgalt sõjalist rünnakut, vaid ka propagandat ja revolutsioonilist tegevust kui kaudse agressiooni vorme. Eestiski oli enne rahulepingu sõlmimist kardetud, et see avab väravad enamlikule õõnestustegevusele. Lepingusse võeti artikkel VII, mis kohustas muu hulgas mitte lubama oma territooriumil organisatsioonide moodustamist, „kes teise lepinguosalise kogu või osa territooriumi valitsuseks olla pretendeerivad“. Nõnda on mõistetav, miks leidis Piip, et Eesti ei vajanud mittekallaletungilepingut, kuna „[t]eoreetiliselt on meil non-agressiooni leping juba olemas – meie rahuleping“.⁸¹ Lisatagatiseks sai tema arvates olla vaid sunduslik vahekohtus. Viimase loomisega Nõukogude Venemaa aga ei nõustunud, ka mitte 1920. aastate keskel, kui Moskva pakkus ise piiririikidele mittekallaletungilepingut. Selgi korral rõhutas Piip, et vahekohtuta ei lisataks midagi rahulepingule.⁸²

Väärrib tähelepanu, et ehkki Piip kurtis rahulepingu kümnendal aastapäeval, et Venemaa ei täida artiklit VII, ei näinud ta 1924. aasta 1. detsembri mässukatses ega „punase Eesti valitsuse“ organiseerimises artikli II rikkumist. Viimase sisuna mainis ta sõja lõpetamist ning Eesti rippumatuse tunnustamist, lisades, et need tingimused olid „täidetud mõlemalt poolt täpselt ja sõbralikult“.⁸³ Õigupoolest polegi tunnustus midagi, mida saab täita. Pigem on kohane kõnelda tunnustamisega kaasnevate kohustuste täitmisest. Nagu ülal mainitud, ei tulenenud need kohustused mitte rahulepingust, vaid rahvusvahelisest tavaõigusest. Seda enam tekib küsimus, milles võinuks üldse seisneda artikli II täitmine. Ükski osa sellest

⁸⁰ Tsit: C. Fink. *The Genoa Conference. European diplomacy, 1921–1922*. Chapel Hill, N.C., London 1984, lk 193.

⁸¹ Nõupidamine välisministeeriumis Moskva desarmeerimiskonverentsi asjus, 24.10.1922. – RA, ERA.957.12.97, l 133.

⁸² Ülevaade välisministri vestlusest Nõukogude saadikuga, 12.02.1926. – RA, ERA.957.5.401, 6.

⁸³ A. Piip. *Eesti-Vene rahuleping [1930]*. – A. Piip. *Õiguse jõud*. P. Pärna (koost.). (= Eesti mõttelugu 77). Tartu 2007, lk 238.

artiklist ei kirjutatud ette mingeid keelde, mille rikkumine võinuks tulla kõne alla. Artikliga II kaotas Venemaa võimaluse tugineda ajaloolistele õigustele Eesti maa ja rahva üle. Kui ta oleks sellistele õigustele hiljem tuginenud, näiteks nõudnud Eesti territooriumi loovutamist Uusikaupunki rahulepingu alusel, siis poleks ta sellega rikkunud rahulepingut, vaid esitanud aluseta nõudeid. Loobumise kui õigusakti puhul ei saa samuti kõneleda täitmisest. Inimene, kes loobub õigusest asja üle, ei riku loobumist, kui nõuab asja siiski hiljem oma valdusse. Õigusest loobumisega ei kaasne ka kohustust hoiduda sellele õigusele tulevikus tuginemast. Tagajärg on pigem see, et loovutatud õigust enam ei ole. Selles mõttes piiras rahulepingu artikkel II tõesti Venemaad. Kuid see artikkel piiras Venemaad üksnes sel moel, et asetas ta Eesti suhtes täpselt samasse seisundisse, kus olid kõik teised riigid. Artikli juriidiline sisu ammendus sellega, et kadus igasugune suveräänõigusi puudutav erivahekord Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel, samuti kadusid teised õigused, mis võisid järgneda kuuluvusest „Vene riigi külge“.

Üldisemalt tõdes Piip 1930. aastal optimistlikult, et Eesti ja Nõukogude Venemaa rahuleping töötab jääda püsima, kuna see arvestas mõlema poole huvidega. Lepingu tasakaalustatud ja õiglasest iseloomust andvat tunnistust tõsiasi, et kümne aasta jooksul polnud tehtud ettepanekuid selle muutmiseks.⁸⁴ Et Tartu rahulepingut ei soovitud muuta – rääkimata selle kehtivuse kahtluse alla seadmisest –, see paistis märkimisväärsena eriti seetõttu, et üha enam oli kõne all Pariisi rahukonverentsi raames sõlmitud lepingute revideerimine.⁸⁵ Ka Nõukogude valitsus teatas, et hindab kehtima jäänud Tsaari-Venemaa lepinguid ükshaaval, pidades silmas muutunud asjaolusid ja *rebus sic stantibus*'e doktriini.⁸⁶

⁸⁴ Samas. 1921. aastal oli Piip olnud veidi teistsugusel seisukohal. Siis nentis ta, et rahuleping sündis olukorras, kus Eesti võis kui mitte päris tingimusi dikteerida, siis vähemalt sundida Nõukogude valitsust erakordsetele järeleandmistele. Just seetõttu olevat raske saavutada selle täitmist. Piibu kiri Tõnis Varessele (Eesti saadikule Moskvas), 3.02.1921. – RA, ERA.1624.1.27,13.

⁸⁵ Nõuda revideerimist, see pole muidugi sama, mis väita, et leping ei kehti. Vastupidi, muuta saab üksnes kehtivat lepingut. Muutmise ja kehtetuks tunnistamise vahel on seegi erinevus, et muutmise eeldab teiste lepinguosaliste nõusolekut. Just seetõttu püüdsid mitmed riigid sõdadevahelisel ajajärgul koormavana tundunud lepingutest vabaneda pigem nõnda, et tunnistasid need kas tervenisti või osaliselt kehtetuks. Ehkki sageli samastasid isegi juristid revideerimist ja tuginemist *clausula rebus sic stantibus* doktriinile, on need sootuks erineva õigusliku iseloomuga. Revideerimine ei ole erand põhimõttest *pacta sunt servanda*, sest viimane ei keela poolel lepingut vabatahtlikult muuta; vt J. L. Kunz. The Problem of Revision of International Law. – The American Journal of International Law 33/1939/1, lk 42.

⁸⁶ Nõukogude valitsus oli juba 1917. aastal teatanud, et Tsaari-Venemaa sõlmitud salalepingud on tema silmis tühi. 1924. aasta aprillis täpsustati, et annulleeritud olidki üksnes salajased lepingud. P. Fauchille. Traité de droit international public. 1. kd, 3. osa. Paris 1926, lk 388.

Tartu rahulepingusse suhtuti teisiti – kehtivuse vaidlustamise asemel jäeti mõned selle punktid lihtsalt täitmata. Nagu Piip märkis, oli leping isegi pärast kümmet aastat paljuski veel tühi õigus, *nudum ius*.⁸⁷ Oluline tegur, miks ka Nõukogude valitsus rõhutas Tartu rahulepingu kehtivust, oli tõik, et üht osa sellest peeti endale väga soodsaks. Moskvas asuti seisukohale, et artikliga VII oli Eesti võtnud endale täieliku erapooletusega võrduvad kohustused, muu hulgas kohustuse keelata teise poolega sõdivate vägede viibimist oma territooriumil. Sellised kohustused olnuks vastuolus Rahvasteliidu põhikirjaga, nii nagu seda 1920. aastatel tõlgendati. Moskva silmis oligi see kõige tähtsam: loodeti, et Tartu rahulepingu abil õnnestub lüüa kiil rindesse, mida lääne suurriigid korraldavad piiririikides Rahvasteliidu kattevarjus.

Oma tõlgenduse esitas Nõukogude valitsus 1931. aastal, kui algasid taas kõnelused mittekallaletungilepingu üle. Välisasjade rahvakomissariks tõusnud Maksim Litvinov seletas Eesti saadikule Julius Seljamaale, et kuigi artiklil VII paistab olevat *ad hoc*-iseloom, leidub selles siiski rida üldisi väljendeid, mis kinnitavad mainitud kohustuste jätkuvat asjakohasust. Seljamaa vastas, et ühena rahulepingu autoritest ei saa ta sellise tõlgendusega kuidagi nõustuda. Artikkel VII puudutavat üksnes 1920. aastal valitsenud olustikku, ennekõike Eesti territooriumil asunud Loodearmee relvadest vabastamist. Litvinov pakkus kompromissi: mõlemad pooled võiks jääda oma tõlgenduse juurde, kuid mittekallaletungilepingu sissejuhatusse lisatakse vormel, mis kinnitab, et „rahuleping meie kahe vahel on suhete aluseks ja tema jõud lepingu sõlmimisega ei vähene“.⁸⁸

Peagi sõlmitud mittekallaletungi- ja tülide rahuliku lahendamise leping (1932) nimetaski Tartu rahulepingut kahe riigi „vastastikuste suhete ja kohustuste vankumata aluseks“.⁸⁹ Kuna siin keskendutakse vaid Tartu rahulepingu artiklile II, siis jäägu kõrvale küsimus, kas Nõukogude Liit rikkus seda või teisi lepinguid 1940. aasta juunis. Võime piirduda tõdemusega, et rahulepingu artiklit II ei rikutud. On küll väidetud, et Eesti okupeerimisega rikkus Nõukogude Liit Tartu rahulepingu artikleid II, III, VII ja XIV.⁹⁰ Boris Meissneri arvates oli 16. juunil

Doktriin *rebus sic stantibus* oli nõukogude rahvusvahelise õiguse alases kirjanduses 1920. aastatel kesksel kohal, vt B. Mirkin-Guetzévich. La doctrine soviétique de droit international. – Revue générale de droit international public 33/1926, lk 326.

⁸⁷ A. Piip. Eesti-Vene rahuleping (viide 83), lk 238.

⁸⁸ Seljamaa ülevaade vestlusest Litvinoviga, 30.03.1932. – RA, ERA.957.5.407, l 132.

⁸⁹ RT 1932, 62, 515.

⁹⁰ W. J. H. Hough II. The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory. – New York Law School Journal of International and Comparative Law 6/1985/2, lk 389.

Eestile esitatud ultimaatumi sisu vastuolus rahulepinguga, kuna viimane keelas sekkuda teise riigi siseasjadesse.⁹¹ Korrakem aga, et mitte artikkel II ei keelanud sekkuda teise riigi siseasjadesse, vaid suveräänsust puudutav rahvusvaheline tavaõigus, mille kaitse Eesti Vabariik tunnustamisega pälvis. On kaheldav, kas seda kaitset üldse täiendas millegagi 1932. aasta lepingu artikkel 1, mille järgi pooled kohustusid „hoiduma igast kallaletungi aktist üksteise vastu ja igasugustest vägivaldsetest tegudest, mis on sihitud teise Lepinguosalise territooriumi tervuse ja puutumatusse või tema poliitilise iseseisvuse vastu“. Ülal mainiti, et kallaletungist hoidumist nõudvad lepingud andsid lisatagatise vaid juhul, kui sõna „kallaletung“ hõlmas midagi enamat rahvusvahelisest tavaõigusest. Eesti ja Nõukogude Liidu vahel 1932. aastal sõlmitud leping seda terminit ei sisustanud, kuid seda tegi agressori määratlemise konventsioon, millele 1933. aastal andsid allkirja mõlemad riigid.⁹² Ka selle konventsiooniga lisati vaevalt midagi rahvusvahelisele õigusele, mis muudaks hinnangut Nõukogude Liidu käitumisele 1940. aasta suvel. Täpse kokkuvõtte toimunud tegi Nikolai Kaasik, kui nentis, et Nõukogude Liit rikkus „Tartu rahulepinguga tunnustatud Eesti riiklikku iseseisvust“.⁹³ Rahvusvahelise tunnustusega oli Eesti omandanud iseseisva riigi seisundi ning just selle seisundiga kaasnevaid kohustusi rikuti 1940. aasta juunis.

Kui tunnustus ja selle kaitsev toime on rahulepingust lahutatavad, siis tekib möödapääsmatult küsimus, miks pidasid Eesti poliitikud, iseäranis Ants Piip, 1940. aastal väga oluliseks, et Tartu rahuleping jääks kehtima. Diplomaat Aleksander Varma sõnul oli see kaalutlus, mida Piip pidas silmas juba 1939. aasta septembris. Piibu mõttekäik olnud järgmine: baaside lepinguga välditi sõda Nõukogude Liiduga ning säilitati Tartu rahulepingu kehtivus. „Sellest võivad üle käia mitmesugused tormid, seda aga saab Eesti paremate aegade saabumisel jälle esile tõsta kui õiguslist akti, mis ei kaota kehtivust sellest ühepoolse ülesastumisega.“ Piip olevat kahelnud, „kas ajalugu veel kord pakub eeldusi, kus uuesti otsast peale alates, niisama edukat rahvusvahelist akti suudetaks saavutada kui seda on Tartu rahuleping, mis õiguslikult kindlustab Eestile koha rahvusvaheliselt teiste iseseisvate riikide peres“.⁹⁴ Samamoodi arutleti 1940. aasta juunis. Varma sõnul lähtus valitsus kaalutlusest, et relvastatud vastupanu tingiks

⁹¹ B. Meissner. Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht. Köln 1956, lk 200.

⁹² Täpsemalt vt L. Mälksoo. Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a. – 1991. a. ja pärast 1991. a. Uurimus pingest normatiivsuse ja võimu vahel rahvusvahelises õiguses. Tartu 2005, lk 102–108.

⁹³ Nikolai Kaasiku märkmed 1940. aasta sündmuste kohta, [dateerimata]. – RA, ERA.4929.1.25, 157.

⁹⁴ A. Varma. Tartu rahulepingu rahvusvaheline toime. – Teataja 30.01.1960, lk 4.

sõjaseisukorra, mis kergendaks „Eesti territooriumi annekteerimise õigustamist, käsitledes seda kui sõjaga vallutatud maad“.⁹⁵ Ka August Rei hoiatas 1950. aastatel juriidilise käsitluse eest, mille järgi Eesti oli sõdinud Nõukogude Liiduga. Sel juhul saavat nõuda vaid uue rahulepingu sõlmimist. „Rahvusvahelises õiguses püsib ikka veel põhimõte,“ kirjutas Rei, „et see pool, kes on sõjast võitjana välja tulnud, ei ole õiguslikult takistatud võidetud poolele igasuguseid tingimusi peale sundimast oma äranägemise järgi. Kui seevastu asuda seisukohal, et N. Liit okupeeris EV pettuse ja vägivallega sellisel viisil, et sõda rahvusvahelise õiguse mõttes ei tekkinud, kuna EV valitsus alistus Soviети ultimaatumile ilma vastupanuta, [...] siis on meil õigus mitte uue rahulepingu sõlmimist, vaid endiselt kehtiva ja pooltele kohustava Tartu rahulepinguga määratud olukorra taastamist ja kõikide nende kahjude heakstegemist nõuda, mis Eesti riigile ja rahvale N. Liidu poolt toimepandud rahvusvahelise kuriteoga tekitatud.“⁹⁶

Tuleb möönda, et vallutusõiguse argument ei veena sugugi. 1940. aastaks oli laialt levinud arvamus, et rahvusvaheline õigus ei sisalda enam vallutusõigust. Iseäranis selge oli see juhul, kui territoorium hõivati õigusvastase sõjaga.⁹⁷ Seega oli just sõjaseisukorra tekkimine see, mis võttis agressorilt juriidilise võimaluse muuta piire vägivaldsel teel. Sellest vaatenurgast oluks täiesti äraspidine lubada vägivallega ähvardava riigi väed sõjata riiki, et kaitsta nõnda rahulepingu kehtivust. Pealegi, kui oletada, et 1940. aastal rahvusvaheline õigus ikkagi tunnustas vallutusõigust, siis võimaldanuks see õigus sellise riigi territooriumi omandamist, millega agressoril säilis kehtiv rahuleping. Teisisõnu polnuks Tartu rahuleping takistus Eesti maa-ala omandamisele vallutusõigusega, kui niisugune õigus tõesti eksisteerinuks. Viimane võimaldanuks ka niisugust piiride laiendamist, mille puhul agressor viib oma väed sõjata teise riiki ning annekteerib seejärel tema territooriumi. Vallutusõigusele tuginemise eeldus ei ole sõda, vaid territooriumi enda valdusse saamine ükskõik millisel viisil (selle tuum on valduse

⁹⁵ A. Warma. Mõtteid riigi identsusest ja kontinuiteedist (Eesti Vabariigi õiguslik seisund). – Tulumuld 1964/4, lk 260.

⁹⁶ Rei kinnitas, et vahendab valitsuses aset leidnud arutelu sisu. „Olles selle ultimaatumiga seatud alternatiivi ette, kas osutada sõjalist vastupanu N. Liidule ja alustada sellega sõda, mille automaatseks järelduseks oleks kõikide EV ja N. Liidu vahel kehtivate lepingute, sealhulgas Tartu rahulepingu tühistumine, või alistuda ultimaatumile, Vab. President K. Päts ja Vab. Valitsus, peaministri J. Uluotsaga eesotsas, [...] leidsid Eesti riigi ja rahva tuleviku huvides õigema olevat ultimaatumile alistudes nõustuda maa okupeerimisega N. Liidu poolt, et sel teel vältida EV suveräänsete õiguste ja kehtivate lepingute tühistumist ning säilitada nende taastamise võimalus tulevikus.“ A. Rei kiri J. Holbergile. – Teataja 20.02.1955, lk 8.

⁹⁷ Vt S. Korman. The Right of Conquest. The Acquisition of Territory by Force in International Law and Practice. Oxford 1996, lk 181.

kaitse sõltumata selle tekkimise õiguspärasusest). Oleks tõesti hämmastavalt vastuoluline, kui rahvusvaheline õigus lubaks riigi territooriumi annekteerimist pelgalt seetõttu, et rünnatud riik kasutab õigust sõjalisele enesekaitsele. Just selline oleks aga olukord, kui sõjaline enesekaitse tooks kaasa rahulepingu kehtetuse ning vallutusõiguse rakendumise (nagu väitis Rei).⁹⁸

1944. aasta septembris püüdis Rei tarvitada artiklit II, et seista vastu Eestit taas ähvardavale Nõukogude okupatsioonile. Ta koostas Vabariigi Valitsuse deklaratsiooni kava, milles märgiti järgmist: „2. veebruaril 1920 Tartus sõlmitud rahulepinguga on Nõukogude Liit vabatahtlikult ja igaveseks ajaks loobunud kõikidest suveräänsetest õigustest eesti maa ja rahva kohta, mis kunagi on kuulunud Vene riigile. Nüüd, kus eesti rahvas on end vabastanud saksa okupatsioonist ja seaduslik Eesti Vabariigi valitsus on eesti rahva tahtel astunud uuesti ametisse, ei ole Nõukogude Liidul ühtegi põhjust[,] mis õigustaks tema punaväe pealetungi jätkamist Eesti Vabariigi maa-alale. Vabariigi Valitsus loodab seepärast, et Nõukogude Liidu valitsus ajaviimatult teeb korraldused selle pealetungi lõpetamiseks ja punaväe tagasitõmbamiseks Tartu rahulepinguga kindlaksmääratud piiri taha.“⁹⁹ Viide rahulepingu artiklile II oli siin igati põhjendatud, kuna see kinnitas, et Nõukogude Liidul ei ole mingeid ajaloolisi õigusi, mida tema sõjavägi saaks tulla Eestisse teostama. Pangem aga tähele, et kui Nõukogude okupatsioon oli juba teoks saanud, siis ei olnud Eesti territooriumi vabastamise nõude õiguslik alus enam rahulepingu artikkel II. Rei sõnul oli Tartu rahulepingu kehtivuse säilimine oluline, kuna see andis Eesti Vabariigile võimaluse nõuda lepinguga määratud olukorra taastamist.¹⁰⁰ Kuid Eesti võimalus nõuda võõra sõjaväe lahkumist Tartu rahulepinguga kindlaks määratud territooriumilt ei sõltunud selle lepingu kehtivusest. Täpselt samasuguse nõude võinuks Eesti esitada Saksamaale, kui oleks jätkunud Saksa okupatsioon. Tartu rahulepingu piir oli kujunenud Eesti rahvusvaheliselt tunnustatud riigipiiriks. Ka siis, kui 1920. aastal sõlmitud leping oleks kaotanud kehtivuse, oleks Eesti idapiir ikka kulgenud nõnda, nagu rahulepingus määratud.¹⁰¹

⁹⁸ Jäägu kõrvale küsimus, kas sõda muudab kehtetuks kõik sõdivate riikide vahelised lepingud. 1940. aastal ei olnud selle kohta rahvusvahelise õiguse alases kirjanduses kaugeltki üksmeelt.

⁹⁹ August Rei koostatud Vabariigi Valitsuse deklaratsiooni kavand, september, 1944. – M. Orav, E. Nõu (koost.). Töotan ustavaks jääda... Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992. Tartu 2004.

¹⁰⁰ Varma rõhutas, et ka 1944. aastal, kui algas punaväe sissetung Eestisse, ei kuulutatud relvastatud vastupanust hoolimata Nõukogude Liidule sõda. Varma August Koernile, 07.02.1953. – RA, ERA.4941.1.5, l 26–27.

¹⁰¹ Nõukogude Liit oli Eestit korduvalt tunnustanud ka pärast Tartu rahulepingu sõlmimist. Nagu Piip 1919. aastal ütles, võib tunnustamine toimuda ka kaudselt. Seega poleks Eesti

Iseseisvuse taastamine „Tartu rahu alusel“

Teisalt poleks 1920. aasta rahuleping takistanud Nõukogude Liidul suveräänsuse omandamist Eesti territooriumi üle, kui rahvusvaheline õigus oleks seda tõesti võimaldanud. Rahulepingu artikliga II loobus Venemaa üksnes 1920. aastal eksisteerinud õigustest, mitte ei töotanud hoiduda suveräänsuse hankimisest tulevikus. Taas aitab ülal juba kasutatud analoogia eraõigusega: kui loobutakse mõnedest konkreetsetest õigustest asja üle, siis ei tähenda see, et loobuja ei võiks hiljem nõuda valdust asja üle mõnel teisel, hiljem tekkinud alusel. Eesti Vabariigi juriidiline seisund pärast teist maailmasõda sõltuski sellest, kas rahvusvaheline õigus võimaldas – eelnenud sündmusi arvestades – Nõukogude Liidul saavutada *de jure* suveräänsus Eesti territooriumi üle. Tartu rahulepingu kehtivus ei mänginud selle küsimuse vaatevinklist mingit rolli. Otsustav oli pigem küsimus, kas 1940. aastal toimunud anneksioon oli õiguspärane. Võinuks küll väita, et anneksioon oli õigusvastane muuseas seetõttu, et rikuti Tartu rahulepingut. Ometi oleks vaevalt mõeldav, et rahvusvaheline õigus omistaks nii kaaluka tagajärje nagu anneksiooni tühisus igale, ka kõige väiksemale õigusrikkumisele. Sõjale eelnenud aastatel vaieldi rohkelt küsimuse üle, kas riigid on kohustatud hoiduma õigusvastase anneksiooni tagajärgede tunnustamisest. Need, kes seda väitsid, tuginesid peamiselt argumendile, et selline tagajärg tuleneb mõne eriti olulise normi, eeskätt Rahvasteliidu põhikirja artikli 10 ja Pariisi (Kelloggi-Briand'i) pakti rikkumisest. Ka Nõukogude anneksiooni tunnustamisest hoidunud riigid tuginesid Rahvasteliidu põhikirjale ja Pariisi paktile, mitte mõnele Eesti ja Nõukogude Liidu vahel kehtinud bilateraalsele lepingule.¹⁰²

Eesti eksiilvalitsus võttis juhtnööriks, et riiklik järjepidevus rajaneb enne 17. juunit 1940 kehtinud Eesti Vabariigi seadustel ning rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud põhimõtetel.¹⁰³ Samas rõhutati, et vahekord Nõukogude Liiduga

kaotanud oma seisundit iseseisva riigina Nõukogude Liidu vaatenurgast ka siis, kui oleks selgunud, et Tartu rahuleping oli tühine.

¹⁰² Mittetunnustamise poliitika kahetise õigusliku aluse (Rahvasteliidu põhikirja ja Pariisi pakt) kohta vt Q. Wright. *The Legal Foundation of the Stimson Doctrine*. – *Pacific Affairs* 8/1935/4, lk 439–446; H. Meiertöns. *The Doctrines of US Security Policy. An Evaluation under International Law*. Cambridge 2010, lk 96. Rahvasteliidu põhikirja artikkel 10 sätestas: „Liiduliikmed kohustuvad austama ja alal hoidma iga välise kallaletungi vastu kõigi liiduliikmete maa-ala puutumatumust ja praegust poliitilist iseseisvust.“ 1940. aasta juunis ei olnud Nõukogude Liit enam Rahvasteliidu liige. Mittetunnustamise kohustust põhjendati aga mitte niivõrd tööga, et agressor rikkus artiklit 10, vaid sellega, et kõik Rahvasteliidu liikmed olid kohustatud austama ja säilitama selle riigi iseseisvust, kellele kallale tungiti.

¹⁰³ Vabariigi Valitsuse koosoleku protokoll, 06.08.1966. – Töotan ustavaks jääda (viide 99), lk 434.

püsib endiselt Tartu rahulepingu alusel.¹⁰⁴ See oli tõesti nii. Mitte et Eesti Vabariik püsis, *kuna* kehtis Tartu rahuleping. Pigem oli olukord sõja järel niisugune, et kui Eesti Vabariik tõesti säilis rahvusvahelise õiguse mõjul iseseisva riigina, siis lõi see võimaluse tema sõlmitud lepingute jätkuvaks kehtimiseks. Seega põhines Eesti Vabariigi vahekord Nõukogude Liiduga esijoones ikkagi üldisel rahvusvahelisel õigusel, samamoodi nagu vahekord kõigi teiste iseseisvate riikidega. Teisalt oli Tartu rahuleping midagi hoopis konkreetsemat, sümboolsemat, retooriliselt mõjusamat kui üldised riiklikku suveräänsust puudutavad rahvusvahelise õiguse normid (mis kujutasid endast okupatsioonist vabanemise nõude tegelikku õiguslikku alust). Nõnda on mõisteta, miks tõusis 1980. aastate lõpus esile loosung, et Eesti Vabariigi iseseisvus tuleb taastada „Tartu rahu alusel“. Sellel loosungil ei puudunud juriidiline sisu. Rahulepingu jätkuva kehtivuse rõhutamisega taheti öelda, et Eesti Vabariik polnud astunud Nõukogude Liidu koosseisu – et tegu oli endiselt kahe iseseisva riigiga. Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei (ERSP) korraldav toimikond märkis 1988. aasta augustis, et Eesti iseseisvuse taastamine pole separatism, vaid Tartu rahulepingu rikkumise lõpetamine.¹⁰⁵ ERSP asutamise kongressil Pilstveres ütles Tunne Kelam: „Eesti sõltumatus juriidiliseks aluseks on tänini 1920. a Tartu rahuleping, mis tunnustas tingimusteta ja igaveseks ajaks Eesti iseseisvust.“¹⁰⁶ Kui neid mõtteavaldusi kõrvutada, siis jääb mulje, et okupatsiooni jätkumist peeti rahulepingu artikli II rikkumiseks. Juriidiliselt oli aga asi pigem nõnda, et Nõukogude Liit rikkus rahvusvahelist õigust, kuna ei austanud Tartu rahulepinguga tunnustatud riigi suveräänsust.

1980. aastate lõpus esitatud nõudmisi vaadeldes ei tohi mõistagi eirata nende poleemilist tausta – seda, mille vastu need toona olid suunatud. 1988. sügisel astuti Tartu rahu meenutamise vastu kavale sõlmida liiduleping ENSV ja Nõukogude Liidu vahel. Liidulepingu toetajad väitsid, et sellega tagatakse ENSV suveräänsus: avaneks võimalus luua ENSV kodakondsus, kehtestada keeleseadus jne. Indrek Teder esitas aga julge käsitluse, mille järgi ENSV polnudki õigussubjekt, vaid pelgalt riiklik moodustis Eesti alal. Sellest järeldus, et liidulepingu sõlmimine oli õiguslikult välistatud. Pealegi polevat mingit lepingut Nõukogude Liiduga tarvis. „Eesti ja Vene vahel on kõige olulisemad õiguslikud vahekorrad reguleeritud 2.02.1920 Tartu rahulepinguga, mille kui jõusoleva lepingu nõudeid

¹⁰⁴ August Koerni märkmed Vabariigi Valitsuse koosolekuks. Samas, lk 437.

¹⁰⁵ ERSP Korraldava Toimikonna seisukoht enesemääramise küsimuses, 13. august 1988. – E. Pärnaste (koost.). Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei. ERSP aeg. Tallinn 2008, lk 263.

¹⁰⁶ Samas, lk 292.

tuleb täita.¹⁰⁷ Häda oli selles, et Tartu rahuleping ei kirjutanud ette, kuidas tuleks taastada Eesti iseseisvus *de facto*. Kõige keerulisem õiguslik probleem, mille taas-iseseisvumine püstitas, polnudki Eesti seisundi hindamine. Õigusliku järjepidevuse doktriin muutus peagi valitsevaks. Raske oli aga leida vahendeid, et kõrvaldada 1940. aastal alanud õigusrikkumise tagajärgi, eeskätt saavutada Nõukogude vägede väljaviimine. 1989. aasta jaanuaris korraldati Tartus paljude organisatsioonide osavõtul mõttevahetus teemal „Kuidas taastada Eesti iseseisvus?“. Resolutsiooniga nõuti Nõukogude Liidult tänini kehtiva Tartu rahulepingu järgmist.¹⁰⁸ Ent mida siis õieti nõudis rahuleping? 1989. aasta sügisel tõlgendas Eesti NSV Ülemnõukogu Tartu rahulepingut nõnda, et see võimaldas kasutada enesemääramise õigust.¹⁰⁹ Ka ERSP korraldav toimikond oli 1988. aasta keskel rajanud Eesti iseseisvuse taastamise nõude enesemääramise õigusele. Peagi tekkis aga hoopis teistsugune käsitus, mille järgi oli eesti rahva enesemääramine toimunud siduval kujul juba 1918. aasta 24. veebruaril. Sellest hetkest algas ajaloolise järjepidevusega ühendatud õigusaktide rida, kuhu kuulus Tartu rahuleping, „mille sätted on kehtivad ja osapooltele kohustuslikud ka täna“. Seetõttu oli „poliitiliseks aksioomiks seisukoht, et Eesti riigi saatuse üle saavad otsustada vaid Eesti Vabariigi kodanikud – nii nagu eesti rahva tahet saavad avaldada vaid eestlased“.¹¹⁰

Nõnda võis Tartu rahulepingu päevakajalisi nõudmisi mõista üsna mitmel moel. 1990. aasta alguseks oli Tartu rahust saanud sümbol, mille tõstsid rahvusliku paleusena üles kõik liikumised ja kogud, mis taotlesid Eesti iseseisvuse taastamist. Liia Hänni sõnul oli Tartu rahu „hindamatu väärtusega poliitiline kapital, tänase iseseisvuspoliitika lähtekoht ja juriidiline alus“.¹¹¹ Mõni aasta

¹⁰⁷ Vt Muinsuskaitse foorum „Eesti keel ja eesti meel“. Kuidas vaatlevad Eesti õigusteadlased kodumaa praegust õiguslikku seisundit. – Eesti Päevaleht, Estniska Dagbladet 04.11.1988, lk 8; Ei liidulepingule! Tartu rahu on vahekorra alus. – Eesti Päevaleht, Estniska Dagbladet 28.12.1988, lk 3.

¹⁰⁸ Mõttevahetuse „Kuidas taastada Eesti iseseisvus?“ resolutsioon. – ERSP Toimetised 4/1989, lk 12.

¹⁰⁹ ENSV Ülemnõukogu otsuses mainiti, et enesemääramise õigus oli „leidnud kajastust“ Nõukogude valitsuse 1917. aasta dekreedis ja Tartu rahulepingus. Eesti NSV Ülemnõukogu otsus ajaloolis-õiguslikust hinnangust Eestis 1940. aastal toimunud sündmuste kohta. – ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 13.11.1989, 34, 519.

¹¹⁰ Jüri Arrak jt. Püha eesmärk – Eesti Vabariik. – Edasi 02.02.1990, lk 1.

¹¹¹ Liia Hänni sõnavõtt kõigi tasandite rahvasaadikute täiskogul, 02.02.1990. – RA, ERA.R-3.4.233, l 33.

varem polnud Eestis Tartu rahust üldse räägitud.¹¹² Küllap oli see põhjus, miks MRP-AEG pidas võimalikuks 1988. aasta alguses julgeolekuorganeid üllatada taotlusega korraldada rahvakogunemine 2. veebruaril (mitte 24. veebruaril, üldtuntud tähtsusega päeval).¹¹³ Järgnenud miiting oli jõuga laiali aetud.¹¹⁴ Kaks aastat hiljem oli õhkkond sootuks teistsugune. Rahuleping oli nüüdseks pälvinud ametliku õnnistuse. 1990. aasta 2. veebruaril pidas ENSV valitsusjuht Indrek Toome Pika Hermannini jalamil mälestuskõne. Ta jutustas, et sõja järel taandus Eesti iseseisvus pikkadeks aastateks „kahte varjupaika: inimeste mälusse ja südameisse – ning omaaegsete juriidiliste aktide fundamentaalsusesse“. Toome luges ette rahulepingu artikli II ning lisas: „Need sõnad seisavad lepingus, mis on koostatud kõiki rahvusvahelise õiguse nõudeid silmas pidades... See leping on olemas ja kehtib ka täna kogu maailma palge ees. Ning täna küsib Eesti jälle oma lepingupartnerilt kogu maailma kuuldes: „Kuidas siis ikkagi jääb, härrased?““¹¹⁵ Moskvasse soovis saata sõnumi ka samal päeval Eesti Töökollektiivide Liidu ja ENSV Ülemnõukogu initsiatiivil kogunenud „kõigi tasandite rahvasaadikute täiskogu“. Saadikud võtsid vastu deklaratsiooni, mille alusel tegi Ülemnõukogu 1990. aasta 23. veebruaril NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressile ettepaneku alustada läbirääkimisi „Tartu rahulepingu kehtivusele rajaneva Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamise üle de facto“.¹¹⁶

Pinnapealne üksmeel Tartu rahu tähtsuses oli võimalik peamiselt seepärast, et ei rahulepingust enesest ega selle kehtimise tõsiasjast ei saanud tuletada praktilist poliitikat iseseisvumiseks. Juriidiliselt võis küll tõdeda, et Eesti oli Nõukogude Liidu koosseisust väljas, sest polnud sinna kunagi astunud. Tegelikult iseseisvuse saavutamiseks sellest tõdemusest ei piisanud. Kuigi anneksioonist oli möödunud pool sajandit, ei andnud ka rahvusvaheline õigus täpseid juhiseid õigusvastase rünnaku ohvriks langenud riigi iseseisvuse taastamiseks. Oli autoreid, kes leidsid, et rahvusvahelises õiguses kehtib eraõiguses tuntud põhimõte *restitutio in integrum*, mille järgi tuleb kahju kannatanud isik asetada

¹¹² Vähemalt väitis seda ajaloolane Kaido Jaanson, vt M. Soidro. EÜS-i maja aias avati ausammas. – Edasi 21.10.1990, lk 2.

¹¹³ Urmas Oti intervjuu Lagle Parekiga. – M. Laar, U. Ott, S. Endre. Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Tallinn 1996, lk 266.

¹¹⁴ Vt E. Pärnaste (viide 105), lk 172.

¹¹⁵ Indrek Toome: „... Eesti riigi rippumatus ja iseseisvus on tänase aja arenguloogika.“ – Päevaleht 03.02.1990, lk 1.

¹¹⁶ ENSV Ülemnõukogu otsus „Ettevalmistustest Eesti riiklikuks iseseisvumiseks“. 23.02.1990. – ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 07.03.1990, 6, 97.

õigusrikkumisele eelnenud olukorda. Selle all mõeldi peamiselt rahalist hüvitist.¹¹⁷ Pikaajaline okupatsioon toob aga enamasti kaasa tagajärgi, mis ei nõua üksnes hüvitise suuruse määramist (kui see üldse kõne alla tuleb). Õigusliku järjepidevuse doktriin polnud nii selge sisuga, et oleks kindlaks määratud, kuidas kõrvaldada õigusvastase anneksiooni tagajärgi. Seda doktriini Balti riikidele rakendanud Boris Meissner oletas 1979. aastal, et iseseisvumine võib teostuda Nõukogude Liidu konstitutsiooni lisatud sätte abil, mis lubas liiduvabariikidel Liidust välja astuda.¹¹⁸ 1989. aastal visati õhku teistsugune mõte: taastada Eesti iseseisvus Austria eeskujul riigilepinguga. Just Austria näis kõige lähedasema pretsedendina Balti riikide tarbeks. Teise maailmasõja ajal olid Suurbritannia, Ameerika Ühendriigid ja Nõukogude Liit ühiselt kuulutanud, et *Anschluss* on tühine.¹¹⁹ Sõja lõpus Austria okupeerinud liitlasväed lahkusid sealt siiski alles kümne aasta möödumisel, kui sõlmiti mitmepoolne rahvusvaheline leping (nn riigileping). Viimasega võttis taastatav riik rea kohustusi (hoiduda liitumisest Saksamaaga, vähemusrahvuste kaitse, demokraatliku valitsemiskorra säilitamine jne). Eesti olukord oli 1980. aastate lõpus teistsugune, sest riigis olid endiselt agressori (mitte agressoriga sõdijate) väed. Ometi oli raske kujutleda, et Eesti iseseisvus õnnestub taastada teisiti kui koostöös Nõukogude Liiduga. Riigilepingu kavaga püüti muuta see koostöö mitmepoolseks, kaasates teisigi suurriike, kelle huvid vajasid tagamist.¹²⁰

Riigilepingu mõte sai kriitikat neilt, kes leidsid, et Eestil pole tarvis teha muud kui täita Tartu rahulepingut ja nõuda seda ka teiselt poolelt. Ent vastuargument oli, et just riigileping on parim tagatis, saavutamaks Tartu rahu tegelikku täitmist. Siht polevat mitte matkida Austria pretsedenti, vaid kaasata kõik riigid, kes on Eesti saatust nii või teisiti ajaloos määranud (Venemaa, Saksamaa, Suurbritannia ja Ameerika Ühendriigid), ning veenda nad tunnustama Eesti iseseisvust *de facto* ja *de jure* Tartu rahu alusel.¹²¹ Et iseseisvumise taastamine

¹¹⁷ Vt H. Lauterpacht. Private law sources and analogies of international law. Hamden 1970, lk 147.

¹¹⁸ B. Meissner. Perspektiven für die Wiederherstellung der staatlichen Unabhängigkeit der baltischen Länder. Fernseh-Interview. – B. Meissner. Die baltischen Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel. Beiträge 1954–1994. Hamburg 1995, lk 146.

¹¹⁹ R. Langer. Seizure of Territory. The Stimson Doctrine and Related Principles in Legal Theory and Diplomatic Practice. Princeton 1947, lk 181.

¹²⁰ Muu hulgas sisaldanuks leping Eesti kodakondsuse aluseid, vähemusrahvuste kaitset ja keeleküsümuse demokraatlikku reguleerimist, vt L. Hänni, U. Hänni, J. Pelt, M. Rahi. Riigileping? – Edasi 22.04.1989, lk 2 (rõhutus ära jäetud).

¹²¹ A. Kaalep. Riigileping: võimalik tagatis Tartu rahule. – Edasi 08.03.1990, lk 2.

nõuab mingit laadi lepingu sõlmimist vähemalt Nõukogude Liiduga, see oli 1990. aasta alguseks kujunenud Eestis üldiseks veendumuseks. Jüri Pöld kirjutas, et siht taastada Eesti iseseisvus üksnes Tartu rahu alusel on paljas loosung. „Ainult ja üksnes Tartu rahulepingu alusel ei saa midagi lahendada. Olukord on sootuks teistsugune kui 1920. aastal. Tarvis oleks täiesti uut lepingut, kus loomulikult tuleks arvestada ka Tartu rahulepingu sätteid.“¹²² Ühelt poolt oli vahekord Eesti ja Nõukogude Liidu vahel justkui selge. Eesti Vabariigi Kodanike Komitee kriipsutas alla, et Tartu rahulepingu artikliga II „Nõukogude Venemaa loobus igaveseks ajaks poliitilistest ja territoriaalsetest pretensioonidest Eesti Vabariigi suhtes“.¹²³ Ometi mõõnsid ka Eesti Kongressi suuna pooldajad, et rahuleping saab olla vaid lähtekoht täiendavale rahvusvahelisele lepingule, millega tagataks suurriikide poolehoid Eesti iseseisvumisele ning reguleeritaks faktiliselt kujunenud vahekordi Nõukogude Liiduga (inimõiguste kindlustamine, optsioonitingimuste määratlemine, tagatised rahvusvähemustele jne).¹²⁴

Õigusliku järjepidevuse doktriiniga kaasnes dilemma. Kui eitati Nõukogude võimu õiguspärasust, siis järeldus sellest, et Eesti Vabariigil pole vaja Nõukogude Liidust välja astuda, vaid üksnes rahvusvahelise iseloomuga läbirääkimisi tegelikuks iseseisvuseks. Moskva polnud aga nõus pidama kõnelusi kellegagi, isegi mitte ENSV ametnikega ega Ülemnõukogu liikmetega, kui viimased soovisid esindada Eesti Vabariiki. Lepingut ei saanud sõlmida ka Eesti NSV nimel, sest nõnda oleks pandud juriidiline pitser oma õigusvastasele seisundile. Igasugune leping Nõukogude Liidu ja Eesti NSV vahel ähvardas toetada tõlgendust, mille järgi Eesti NSV oli asendanud Eesti Vabariigi. Tekkinud kitsikusest ei töotanud väljapääsu ka Endel Lippmaa arendatud *restitutio ad integrum*'i teooria. Lippmaa käsitus üleminekuajast oli leidlik, kuna see võimaldas Eesti NSV organitel (ennekõike Ülemnõukogul) astuda samme Eesti Vabariigi iseseisvuse ennistamiseks, ilma et neid organeid endid oleks käsitatud õiguspärase moodustistena. Eeldati, et Eesti NSV baasnorm asendub Eesti Vabariigi

¹²² J. Pöld. Lepingud Moskvaga. – Edasi 21.03.1990, lk 2.

¹²³ Vt Eesti Vabariigi Kodanike Komitee pöördumine Eesti NSV rahvasaadikute poole: Eesti riikliku iseseisvuse küsimuses. – Vaba Eesti Sõna 15.02.1990, lk 5.

¹²⁴ Projekt. Eesti Kongressi teesid Eesti Vabariigi taastamiseks rahvusvahelise lepingu alusel, 28.02.1990. – E. Pärnaste (koost.). Eesti Kongress. Siis ja praegu. Tallinn 2000, lk 276–278. Teravana kerkis ka küsimus, millise riigi nimel pidada läbirääkimisi. Ülemnõukogu otsuse järgi pidi Eesti Vabariigi taastamise üle rääkima läbi Eesti NSV. EV Kodanike Peakomitee juhatus leidis, et Nõukogude Liiduga peaks kõnelusi pidama hoopis Eesti Kongressi volitatud esindus. Eesti Kongressi otsus sammudest Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisest (tegevusprogramm). Eelnõu. – Päevaleht 02.03.1990, lk 3.

baasnormiga, kuid põhiseaduslike riigiorganite loomiseni kehtib veel faktiline (mitte õiguslik) konstitutsioon.¹²⁵ Teisalt pidi Ülemnõukogu ka üleminekuajal siiski kõnelema Eesti Vabariigi nimel – ja, nagu öeldud, sellises rollis esinevate Eesti esindajatega polnud Nõukogude Liidu juhtkond nõus läbi rääkima.

Mihhail Gorbatšov mõistis eestlaste raskust hästi ja proovis seda ära kasutada. Kui Ülemnõukogu liikmed temaga 1990. aasta kevadel läbirääkimiste alustamiseks kontakti võtsid, siis sundis ta neid esmalt Eesti seisundit määratlema. „[K]us te siis ikkagi olete – Nõukogude Liidus või väljaspool?!!! Kui väljaspool, siis meie teiega rääkida ei saa.“¹²⁶ Gorbatšovi sõnul võis liiduvabariik iseseisvuse saavutada üksnes NSV Liidu konstitutsiooni ja nn väljaastumisseaduse alusel (mille tingimused olid nii kitsendavad, et seda hakati nimetama mitteväljaastumise seaduseks).¹²⁷ Kuigi kõnelused jätkusid, ei leitud endiselt üksmeelt selles, kes neid peavad ja millise lepingu üle.¹²⁸ Endel Lippmaa sõnul püüdsid NSV Liidu juhid meelitada Eestit liidulepingusse.¹²⁹ Kuna see ei õnnestunud, siis teatasid NSV Liidu esindajad viimaks septembris, et neil pole üldse volitusi läbi rääkida, sest „[l]äbirääkimisi peetakse riikide vahel. Eesti on aga *de jure* ja *de facto* liiduvabariik. See on fikseeritud NSV Liidu konstitutsioonis“.¹³⁰ Ometi oli selleks ajaks toimunud oluline pööre – Eesti oli alustanud läbirääkimisi juunis suveräänseks kuulutatud Vene Föderatsiooniga. Ent ka Venemaa esindajad tõrkusid Tartu rahulepingu nimetamise vastu.¹³¹ Vene NFSV Ülemnõukogu vabariikidevaheliste suhete alamkomisjoni esimees F. Šedov-Kovljajev selgitas, et rahulepingule osutamine viiks pooled tagasi olukorda „Euroopas enne Potsdami kokkuleppeid, mis moodustavad tänapäeva Euroopa julgeolekusüsteemi aluse“. Liiatigi olevat ebaselge, millise riigi õigusjärglane on uus Venemaa – kas selle Venemaa, kes

¹²⁵ Vt Eesti NSV Ülemnõukogu XII koosseisu stenogrammid, 1. kd. Tallinn 1990, lk 286; Endel Lippmaa aruanne Eesti Vabariigi idapoliitika kohta 1990.–1991. 10.05.1991. – RA, ERA.R-1.34.6, l 127.

¹²⁶ A. Rõigas. Eile Kremelis. – Päevaleht 20.04.1990, lk 1.

¹²⁷ Samas. Vt ka A. Rüütel. Tuleviku taassünd. Tallinn 2001, lk 118. Nn väljaastumise seadus võeti vastu 3. aprillil 1990, kuid Eesti valitsus teatas, et okupeeritud ja annekteeritud riigi territooriumil seda ei rakendata. M. Graf. Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991. [Tallinn] 2012, lk 172.

¹²⁸ Kuna üks pool polnud nõus rääkima Eesti Vabariigist, teine Eesti NSV-st, siis kasutati dokumentides kompromissina väljendit „Eesti“; H. Talving. Endel Lippmaa: meie senised sammud on täiesti õiged. – Rahva Häääl 19.08.1990, lk 1.

¹²⁹ Endel Lippmaa aruanne (viide 125), l 132.

¹³⁰ A. Birov. Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi läbirääkimised peatatud. – Edasi 07.09.1990, lk 1.

¹³¹ A. Martinson. Moskvast pandi kolm punkti ... – Päevaleht 17.08.1990, lk 1.

sõlmis lepingu Balti vabariikidega, või revolutsioonieelse Venemaa, või hoopis Nõukogude Liidu? 1920. aastal sõlmitud lepingut ei saavat mainida, kuna see oli Venemaale peale sunnitud. „Ning pole meie huvides rakendada tollaseid printsiipe tänapäeval,“ nentis Šedov-Kovljajev. „Ja lõpuks – inimesed, kes kirjutasid Vene Föderatsiooni nimel 1920. aastal alla lepingule, ei olnud Venemaa päris seaduslikud esindajad. Nad ei moodustanud seaduslikult valitud valitsust ega esindanud kogu Venemaad, sest kodusõda kestis ikka veel.“¹³²

Järgnenud kohtumistel panid Eesti esindajad küll veel korduvalt ette nime-tada lepingu preambulis Tartu rahulepingut, kuid Vene pool sellega ei nõustunud. Pole lihtne öelda, mis seda keeldumist tegelikult ajendas. Kõnelustel osalenud Marju Lauristinile jäi mulje, et õigusjärgluse probleem oligi kõige kaalukam, iseäranis, kuna sellega seondusid majanduslikud tegurid, võimalik kahjunõue jne.¹³³ Pole kahtlust, et õigusjärglus oli Venemaa vaatevinklist väga suure tähtsusega küsimus, mille järelemlid ulatusid hoopis kaugemale suhetest Eestiga. Sama võib öelda riigipiiride kohta. 1990. aastal pidas Nõukogude Liit läbirääkimisi Saksamaad puudutava lepingu üle, millega tunnustati lõplikuna Saksamaa sõja-järgset idapiiri (Potsdami kokkuleppega oli viimast tunnustatud kõigest ajutise halduspiirina). Ka Eesti NSV rajajoont oli 1940. aastatel muudetud.¹³⁴ Tartu rahulepingu mainimisega ei oleks Venemaa seadnud kahtluse alla mitte üksnes Eesti piiri, vaid julgustanud teisigi riike esitama territoriaalseid nõudmisi. Teise maailmasõja kestel ja järel oli Nõukogude Liit annekteerinud alasid pea kõigilt oma naabritelt.¹³⁵ Suur osa neist aladest oli 1990. aastal Vene NFSV piirides. Sellist laadi pragmaatiliste kaalutluste kõrval ei tasu siiski jätta tähelepanuta ka võimalust, et demokraatliku Venemaa loomiseks sooviti tõmmata selge eraldusjoon uue riigi ja Nõukogude võimu vahele. Viktor Palm vahendas toona Moskvast valitsenud meeleolu: Venemaa suhtub „Leninisse ja tema plaani järgi loodud impeeriumisse samuti kui meie 1940. aasta revolutsioonilistesse seadustesse. Vanad otsused ja lepingud Venemaaga läbirääkimisi pidades aluseks ei kõlba.

¹³² M. Saluveer. On ka selline arvamus. – Edasi 07.09.1990, lk 1.

¹³³ Eesti NSV Ülemnõukogu XII koosseisu stenogramm. 1. kd. Tallinn 1991, lk 60. 1990. aasta oktoobris toimunud läbirääkimiste kohta märkis Lauristin: „Nad on kogu aeg rõhutanud, et nemand ei ole tollase Nõukogude Venemaa õigusjärglased. Kuna see on praegu nende riikluse üks põhiküsimus, siis ei taganenud nad tolligi.“ K. Muuli. Marju Lauristin: „Leping Venemaaga on parem, kui võis loota.“ – Edasi 03.10.1990, lk 1.

¹³⁴ Riigipiiri muutmine toimus ajavahemikus 1944–1957: vt E. Mattisen. Eesti-Vene piir. [Tallinn] 1993, lk 93.

¹³⁵ Vt T. Forsberg. The Collapse of the Soviet Union and Historical Border Question. – T. Forsberg. Contested Territory. Border Disputes at the Edge of the Former Soviet Empire. Aldershot 1995, lk 11.

Venemaa silmis on kõik 1917. aastast alates tehtud otsused õigustühised¹³⁶. Eesti seisukohalt oli selline Nõukogude pärandi hülgamine kahe teraga mõök. Nagu Šedov-Kovljajev mõista andis, tähendas see ka revideerivat hoiakut Tartu rahulepingusse.

Igatahes ei takistanud Tartu rahulepingu mainimisega seotud raskus läbirääkimisi kaua. 1991. aasta jaanuaris sõlmisid Vene NFSV ja Eesti Vabariik viimaks riikidevaheliste suhete aluste lepingu. Kompromissina viitas leping Ülemnõukogu 1990. aasta otsustele riikliku staatuse kohta, viimased aga sisaldasid osutust Tartu rahule. Nagu 70 aastat varem Tartus, oli ka nüüd kõnelustel kõhklusi sünnitanud tunnustamist puudutav punkt. Eesti esindajad soovisid tunnustamise nimetamist üldse vältida. Siiski sätestas lepingu artikkel I: „Vene Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik ning Eesti Vabariik tunnustavad teineteist suveräänsete riikidena ja rahvusvahelise õiguse subjektidena, tunnustades ühtlasi mõlema poole õigust realiseerida oma riiklikku suveräänsust nende endi poolt valitud mistahes vormis.“¹³⁷ Seda sätet võib näha täiendusena Tartu rahulepingu artiklile II. Saksamaa välisminister asus 1994. aastal seisukohale, et suhete aluste lepinguga sai Eesti ja Venemaa vahekord uue õigusliku aluse ning kuivõrd puudutati sama reguleerimisvaldkonda, on määrav hilisem leping.¹³⁸ See viib aga taas küsimuse juurde, milline siis ikkagi on Tartu rahulepingu artikli II reguleerimisvaldkond. Eelneva käsitluse järelendus on veidi paradoksaalne: sellel artiklil ei olnudki 1991. aastal reguleerimisvaldkonda – sel lihtsal põhjusel, et see ei reguleerinud enam üheski aspektis Eesti Vabariigi ja Venemaa suhteid. Ka siis, kui Eesti Vabariik oleks andnud suhete aluste lepinguga Venemaale mingeid suveräänõigusi Eesti maa ja rahva üle, poleks tegu olnud 1920. aasta rahulepingu normide muutmisega. Tegu oluks Venemaale sellist laadi õiguste andmisega, millest ta rahulepinguga pöördumatult loobus. 1920. aastal mainitud

¹³⁶ A. Niinemets. Venemaa läbirääkimistel ei ole Tartu rahu argument. – Edasi 14.09.1990, lk 2.

¹³⁷ Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi ja Eesti Vabariigi riikidevaheliste suhete aluste leping. – Päevaleht 13.01.1991, lk 1. Hoolimata sellisest sõnastusest säilis mõnel pool kahtlus, et sisuliselt on tegu sammuga uue liidulepingu poole. 1990. aasta 14. veebruaril võttis Eesti Komitee vastu otsuse, millega kuulutas riikidevaheliste suhete aluste lepingu sõlmimise hetkest õigustühiseks. Kaido Kama ütles otsuse selgituseks, et leping oleks pidanud lähtuma Eesti okupeeritud seisundist. „Eesti-Vene lepingu tekst on tõlgendatav mitmeti, ei käsitleta EV kodanike õigusi, Tartu rahu jne. Tugevamale poolele jääb võimalus tõlgendada sätteid meile ohtlikkus suunas.“ Kas Eesti-Vene lepinguga chitatakse uut N. Liitu? – Päevaleht 17.02.1991, lk 3.

¹³⁸ Vt M. Graf (viide 127), lk 197.

„suveräänõigused“ olid nüüdseks vajunud ajalukku. Neid ei saanud enam ei tagasi võtta ega anda.

Kokkuvõte

1992. aastast alates on Tartu rahuleping olnud pea lakkamatult tüliõun Eesti ja Venemaa vahel. Järsk lõhe Eesti ja Vene käsitluste vahel tekkis siis, kui algasid kõnelused vägede väljaviimise, piiride, kodakondsuse tingimuste ja teiste praktiliste teemade üle, mida suhete aluste lepingus üksikasjalikult ei käsitletud. On omajagu irooniline, et selline saatus on tabanud lepingut, mida sõdadevahelisel ajajärgul esitleti naaberriikide teineteisemõistmise parima ilminguna. 1992. aastaks oli aga kujunenud olustik, mida meenutades on lihtne seletada, miks hakkas Venemaa läbirääkimistel kaitsma nn valge lehe poliitikat. Tartu rahulepingu toel oli Eestil võimalik väita, et Vene väed asuvad riigis õigusliku aluseta. Arutleti rahulepingus määratud piiri taastamise väljavaadete üle.¹³⁹ Tähtsusetu polnud ka varalise kompensatsiooni nõudmise võimalus, kuigi Eesti delegatsioon kinnitas läbirääkimistel, et demokraatlikku Venemaad ei süüdistata poole sajandi tagustes kuritegudes. Igatahes leidis Venemaa juhtkond 1992. aasta kevadel, et tema huvides on asuda seisukohale, nagu peaks kõnelusi kaks värskelt tekkinud riiki. Sel juhul ei tegeletud õigusvastase anneksiooni tagajärgede kõrvaldamisega, vaid varasemast kooselust sündinud vahekordade klaarimisega võrdsel alusel, umbes nii nagu 1920. aastal Tartu rahukonverentsil. Venemaa delegatsiooni juht Vassili Svirin märkis läbirääkimistel, et kuna Eesti lahkus NSV Liidust, siis oli NSV Liidu relvajõudude kohalolek siin loomulik.¹⁴⁰ Vähemalt Paldiski kohta oodati uue baaside lepingu sõlmimist. „Ilma mõistlike kompromissideta ei toimu ühedki läbirääkimised,“ manitses Svirin.¹⁴¹ Küllap tundus Venemaa esindajatele, et Eesti ilmutab ebamõistlikku paindumatust – soovimatust toimida selles leplikus meeolelus, mida Ants Piip oli kirjeldanud Tartu rahu vaimuna. Piip kordas järjepanu, et naabrite suhted püsivad pilvituna ainult siis, kui peetakse silmas mõlema poole õigustatud huve. 1990. aastatel mõisteti Eestis Tartu rahu vaimu aga hoopis teistmoodi. Ajalugu oli õpetanud,

¹³⁹ Tartu rahu mainimist põhiseaduses õigustatigi muuseas väitega, et see annab Eestile parema positsiooni piirikõnelusteks Venemaaga.

¹⁴⁰ T. Sildam. Eesti-Vene läbirääkimistel endiselt olulised erimeelsused. – Päevaleht 15.05.1992, lk 2.

¹⁴¹ T. Sildam. Täna algab Eesti-Vene läbirääkimiste kolmas voor. – Päevaleht 02.06.1992, lk 2.

et „huvidega“ arvestamine viib libedale teele. Lepituspoliitika asemel tähistas Tartu rahu vaim nüüd kompromissitut kinnihoidmist lepingu kirjatähest.¹⁴²

Kuna Tartu rahulepingu tuumaks on enamasti peetud artiklit II, siis on mõistetav, miks omandas see nii suure kaalu. Juba artikli sõnastus on nii lööv, et raske on kujutleda paremat väljendust Eesti jäädava iseseisvuse teesile. Võib-olla seetõttu, et Tartu rahulepingut on alati nähtud rahvusliku saavutusena, on artikkel II omandanud monumendi ilme. Ka Venemaa valge lehe poliitika on süvendanud muljet, et Tartu rahulepingu kaitsmine juriidiliselt kehtiva dokumendina on patriootlik akt. Samas on ikka ja jälle tulnud tõdeda, et vähe on lootust rahulepingu täpsele täitmisele. Nagu nägime, ütles Ants Piip juba 1930. aastal, et leping on paljuski jäänud tühjaks õiguseks. Vaevalt saab täna teha optimistlikumaid järeldusi. Otsekui kompensatsiooniks on möödunud kümnenditel pandud suurt rõhku artiklile II. Kahjuks on aga jäänud kõrvale küsimus, milles võiks üldse seisneda selle artikli täitmine. Ülal näidati, et sellel artiklil ei olegi selline juriidiline iseloom, et seda saaks täita. Tihti väidetakse ekslikult, et Tartu rahulepinguga töötas Venemaa tunnustada igavesti Eesti iseseisvust. Tegelikult loobus Venemaa „igaveseks ajaks“ neist suveräänõigustest, mis tal olid 1920. aastal. Väljend „igaveseks ajaks“ oli varasematel sajanditel olnud rahulepingutes harjumuspärane – mis selgitab ka selle kasutamist Tartu rahulepingus –, kuid suveräänsusest loobumisele ei lisanud see mingit lisakohustust. Tunnustamine ja õigustest loobumine on ühekordne akt. Nende tagajärjed ei sõltu sellest, kas

¹⁴² On kaheldud, kas Eesti on püüdnud ka tegelikult kõiki Tartu rahulepingu sätteid täita. Eero Medijaineni väitel võttis Eesti artikliga V kohustuse hankida oma alalisele erapooletusele rahvusvaheline tagatis ning käitus sõdadevahelisel ajajärgul selle kohustuse täitmiseks erapooletu riigina. „Seega, kui me tunnistame täna Tartu rahulepingu juriidilist ja poliitilist kehtivust, siis on siiani olemas vajadus või tahe hankida Eesti alalisele erapooletusele rahvusvaheline tunnustus!“ E. Medijainen. Article 5: Permanent Neutrality in the Tartu Peace Treaty, 1920. – *Journal of Baltic Studies* 41/2010/2, lk 209; E. Medijainen. Tartust, rahust ja tema vaimust. – *Universitas Tartuensis* 04.03.2005, lk 2. Siiski ei teki alaline erapooletus rahvusvaheliselt siduvana riigi ühepoolse deklaratsiooniga, vaid üksnes rahvusvahelise lepinguga (vt J. L. Kunz. *Austria's Permanent Neutrality*. – *The American Journal of International Law* 50/1956/2, lk 418). Tartu rahulepingu artiklist V ei nähtu kuidagi, et Eesti oleks soovinud võtta sellega mingi kohustuse. Ainsana võttis selle artikliga kohustuse Nõukogude Venemaa. Tegu oli tingliku kohustusega juhuks, kui Eesti muudetakse rahvusvaheliste lepingutega alaliselt erapooletuks. Nagu Ants Piip hiljem kirjutas, Nõukogude Venemaa kohustus „tagama eventuaalset Eesti riigi alatist erapooletust“ (viide 6, lk 293). Samuti ei saa öelda, et Eesti riik käitus Tartu rahulepingu sõlmimise järel erapooletu riigina. 1921. aastal sai Eesti Rahvasteliidu liikmeks ning sel ajal valitses arvamus, et Rahvasteliidu liikme kohustused ei ole ühitatavad erapooletusega. Just seetõttu vabastati Šveits kui alaliselt neutraalne riik kohustusest võimaldada rahvusvahelise sõjaväe läbipääsu oma maa-alalt; vt N. Kaasik, *Rahvasteliit* [1933]. – N. Kaasik. Väikeriigid ja rahvad. H. Runnel (koost.). (= Eesti mõttelugu 127). Tartu 2016, lk 254.

tunnustamist ja loobumist väljendav leping jätkuvalt kehtib. Teisisõnu ei saa Venemaa enam teha midagi, et artikkel II oleks *nudum ius*. 1920. aastal kaotas Venemaa lõplikult kõik ajaloolised õigused Eesti maa ja rahva üle. Selles mõttes võib õigustest loobumise kohta tõesti öelda, et see on igavese mõjuga. Ent selline mõju ei sõltu rahulepingu kehtivusest.

Eelnevaga seondud oluline küsimus: „Millel rajaneb tänapäeval Eesti seisund iseseisva riigina?“. Tartu rahu võrdlemine sünitunnistusega kallutab täiesti vääralt järeldusele, et Eesti rahvusvaheline seisund sõltub rahulepingu artikli II kehtivusest. See poleks aga nii isegi siis, kui Venemaa oleks tõesti töötanud tunnustada igavesti Eesti Vabariigi iseseisvust, austada igavesti tema suveräänsust vms. Selline töötus ei kujutaks endast mingit õiguslikku tagatist. Parimal juhul oleks tegu Venemaa kinnitusega, et temagi kavatseb täita neid üldise rahvusvahelise õiguse norme, mis kaitsevad riikide suveräänsust. Oleks omamoodi *laesa majestas* väita, et Eesti juriidiline staatus ripub ära sellisest õiguslikult väärtusetust deklaratsioonist. Üksnes ajaloo abil saab seletada, kuidas selline kujutus üldse tekkis. Teisalt võiks väita, et arutus rahulepingu artikli II üle keerleb kaudselt hoopis selle ümber, kas Venemaa on viimaks leppinud Eesti iseseisvusega. Endine Eesti suursaadik Simmu Tiik nentis mõned aastad tagasi, et Eesti-Vene suhete põhiprobleem ei peitu mitte õiguslikes eriarvamustes, vaid psühholoogias. Venemaa tundvat end ebamugavalt väiksema riigi kõrval, kellega kunagi olid leivad ühes kapis, aga kes nüüd elab omaenda äranägemise järgi.¹⁴³ Vahest tunneb ka Eesti end ebamugavalt suurema riigi kõrval, kes keeldub tunnustamast, et on ikka valmis loobuma kõigist suveräänõigustest tema üle. Kuid just sellise tunnustuse igatsus on parim tõend kahtlusest, et Eesti ja Venemaa vahel ei valitse tavaline kahe suveräänse riigi vahekord – et Eesti maa ja rahva kohal lasuvad mingid ajaloolised eriõigused, mis ähvardavad taas ellu astuda, kui Venemaa neist ei loobu. Võib oletada, et just sellise juriidiliselt põhjendamata kahtlusega toidetakse Venemaalgi mõtet erivahekorra. Seega on tõdemusel, et Tartu rahulepingu artikkel II on oma töö teinud, nii psühholoogiline kui ka poliitiline väärtus. Artikkel II aitas kaasa sellele, et Eestist saaks suhetes Venemaaga tavaline iseseisev riik, niisugune, millele üldine rahvusvaheline õigus annab võimaluse elada ajaloolistest kuuluvustest hoolimata omaenda äranägemise järgi.

¹⁴³ J. Piirsalu. Simmu Tiik esitab diplomaatilise iluuisutamise vabakava Moskvas. – Eesti Päevaleht 06.08.2008.